

Хмельницький національний університет
Факультет здоров'я, психології, фізичної культури та спорту
Кафедра психології та педагогіки

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

Другий (магістерський)
Освітній рівень

МІЖСОБИСТІСНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ ПІДЛІТКІВ ЯК УМОВА БЕЗПЕЧНОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

назва теми

Галузь знань - 05 Соціальні та поведінкові науки

Шифр і назва галузі знань

Спеціальність - 053 Психологія

Шифр і назва спеціальності

Шифр _____

номер ІНП

Виконала: студентка II курсу, група ППмз22-2 _____

Підпис

Тетяна КІСІЛЬ

Ім'я, прізвище

Керівник: кандидат психологічних наук, доцент _____
науковий ступінь, вчене звання

Підпис

Наталія СУРГУНД

Ім'я, прізвище

До захисту допускаю:

Зав. кафедри психології та педагогіки

доктор психологічних наук, професор

Підпис

Таїсія КОМАР

Ім'я, прізвище

_____ 2023 р.

Хмельницький, 2023

АНОТАЦІЯ

Тема кваліфікаційної дипломної роботи «Міжособистісна толерантність підлітків як умова безпечного освітнього середовища»

Здобувач Тетяна КІСІЛЬ

Керівник: Наталія СУРГУНД

Кваліфікаційна дипломна робота включає 77 сторінок, 10 таблиць, 3 рисунки, перелік джерел посилання складає 67 найменувань, 1 додаток.

Ключові слова: безпечне освітнє середовище, емпатія, комунікативна толерантність, міжособистісна взаємодія, підлітки, толерантність,

Об'єкт дослідження: міжособистісна толерантність як психологічний феномен.

Предмет дослідження: психологічні особливості міжособистісної толерантності підлітків як умови безпечного освітнього середовища.

За результатами дослідження виявлено соціально-психологічні риси суб'єктів міжособистісної взаємодії, спілкування, які впливають на міжособистісну толерантність підлітків.

Одержані результати можуть бути використані з метою реалізації соціально-психологічних, корекційно-розвиткових та навчально-виховних програм з розвитку міжособистісної толерантності підлітків. Напрацьовані матеріали можуть застосовуватися в освітньому процесі на курсах з підвищення кваліфікації педагогічних працівників; при підготовці студентів психологічних та педагогічних вузів. Програма міні-тренінгу «Міжособистісна толерантність у взаємодії один з одним» може використовуватися у виховній роботі класних керівників учнів 5-9-х класів.

Дипломник _____ Тетяна КІСІЛЬ
Підпи Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

Дата подання кваліфікаційної дипломної роботи до захисту 08 грудня 2023 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ПІДЛІТКІВ ЯК УМОВИ БЕЗПЕЧНОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА.....	12
1.1 Історико-філософський та психолого-педагогічний аспекти поняття «толерантність».....	12
1.2 Психолого-педагогічні особливості та умови розвитку толерантності в підлітковому віці.....	19
1.3 Психологічні умови безпечного освітнього середовища.....	25
Висновки до розділу.....	33
РОЗДІЛ 2 ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖСОБИСТІСНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ ПІДЛІТКІВ ЯК УМОВИ БЕЗПЕЧНОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА.....	36
2.1 Методика та організація дослідження.....	36
2.2 Діагностика рівнів прояву толерантності у підлітків та особливостей безпеки освітнього середовища	43
2.3 Практичні рекомендації щодо розвиткової роботи з підлітками з виховання міжособистісної толерантності	55
Висновки до розділу.....	62
ВИСНОВКИ	65
ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ.....	68
ДОДАТКИ.....	74
Додаток А Міні-тренінг для підлітків «Міжособистісна толерантність у взаємодії один з одним».....	74

ВСТУП

Актуальність теми. Останнім часом поняття толерантності стало не лише загальноживаним, міжнародним терміном, але й однією з найактуальніших тем сучасних гуманітарних наук, у тому числі, і психології. В контексті проблем, що пов'язані з міжособистісними та міжгруповими відносинами, толерантність активно досліджується в соціальній, педагогічній психології.

Толерантне ставлення до іншої особистості передбачає визнання та розуміння того, що особистість не просто відрізняється, а й має право бути іншою. Прояв толерантного і шанобливого ставлення до іншої особистості сприяє вільному та відкритому діалогові, досягненню згоди в суспільстві, і, як вказується в Декларації принципів толерантності (затверджена резолюцією 5.61 Генеральної конференції ЮНЕСКО від 16 листопада 1995 року), є необхідною умовою миру та соціально-економічного розвитку всіх народів. Наявність толерантних стосунків у суспільстві призводить до природного, невимушеного співробітництва, зближення людей різних культур. Невизнання та неприйняття інших національних груп, релігійних інститутів є проявами інтолерантного ставлення, яке обумовлює виникнення конфліктів, ксенофобії, агресивного націоналізму, расизму, антисемітизму, відчуження, маргіналізації, дискримінації тощо.

Взаємодія учнів закладів загальної середньої освіти передбачає здійснення комунікації на рівні міжособистісних відносин. Тому для комфортного психологічного клімату як умови безпечного освітнього середовища у навчальних колективах однією зі значущих компетенцій здобувачів освіти повинна виступати толерантність міжособистісних стосунків, тобто міжособистісна толерантність. Підлітки в період навчання у школі повинні навчитися проявляти толерантність у міжособистісному спілкуванні та взаємодії з різними людьми, незалежно від їх соціально-психологічних, демографічних і культурних особливостей, тобто дотримуватися

плюралістичної позиції, сприймати світ через призму не лише власних інтересів, поглядів, думок, а й інтересів, поглядів, думок інших осіб. Міжособистісна толерантність підлітків передбачає усвідомлений контроль за своїми емоціями, думками, поведінкою, психічним станом, які відповідають за позитивне ставлення до інших людей у міжособистісному спілкуванні та взаємодії.

На розвиток толерантності у системі міжособистісних та міжгрупових відносин покладаються великі надії як на одну з основних умов запобігання різним міжособистісним конфліктам, досягненню миру та злагоди. Однак, при формуванні толерантності особистості необхідно враховувати соціальну ситуацію розвитку підлітка, його вікові особливості, чинники, що сприяють толерантності або, навпаки, інтолерантності. Тому запорукою успішності розробки та впровадження психологічних і педагогічних програм формування толерантності є результати дослідження соціально-психологічних особливостей толерантності зростаючого покоління різних соціальних, вікових, гендерних та інших груп.

Основи вивчення толерантності закладені у філософських працях В. Золотухіна, С. Кагана, І. Канта, А. Куніцина, В. Лекторського, Дж. Локка. На сьогоднішній день проблема толерантності набула особливу актуальність і в інших науках: політичних (М. Гаджимірзаєв, С. Іллінська, Є. Маркова), культурологічних (С. Бакуліна, Д. Обукаускайте), юридичні науки (Н. Заруднева), соціологічних (І. Левченко, А. Железнякова, А.А. Шабансва), філологічних (Н. Соловйова, Т. Новікова). Найбільший інтерес до цієї проблеми проявляється в педагогіці, завдяки якому розкриваються загально-педагогічні питання толерантності (Л. Волович, Т. Загоруля, І. Колеснікова), формування та розвиток толерантності особистості різних суб'єктів освітнього процесу: молодших школярів (А. Ширванян), підлітків (А. Байбаков), старшокласників (Ю. Івкова О. Шавріна), студентської молоді (Н. Корольова, Л. Ніколаєва, Ю. Яценко). У психології толерантність вивчається, з однієї сторони, як психофізіологічна характеристика організму та психіки, з іншої – як

характеристика особистості та цінність суспільства. З 90-х років минулого століття «толерантність» починає вивчатися в контексті взаємин між людьми і стає предметом вивчення соціальної психології (А. Асмолов, Г. Бардієр, В. Бойко, Г. Солдатова). Підвищений інтерес до проблеми толерантності у психології відображається у появі психодіагностичного інструментарію для вимірювання явищ толерантності, апробації психолого-педагогічних програм формування толерантності різних соціальних груп.

Аналіз соціально-психологічної літератури показав, що теоретично та емпірично проблема міжособистісної толерантності підлітків розроблена недостатньо. Водночас, в теоретичному змісті робіт В. Бойка, С. Братченка, Є. Виноградової, І. Гріншпуна, В. Менделевич, Ю. Мухіної, Г. Олпорта містяться окремі положення, що дозволяють визначити сутність міжособистісної толерантності та її компонентів.

Соціально-психологічні особливості прояву міжособистісної толерантності підростаючого покоління, особливо дітей підліткового віку, у соціальній психології досі не розглядалися. В останні роки зросла увага до проблеми толерантності у педагогічній психології, психології розвитку та акмеології. Досліджено психологічні особливості прояву та розвитку толерантності дітей молодшого шкільного віку (О. Синиця, Н. Казнова), підлітків та юнаків (О. Бенькова, С. Панченко), студентів та педагогів як окремих соціальних груп (Ф. Корнієнко).

Таким чином, усвідомлення недостатньої теоретичної та практичної розробленості в психології проблеми толерантності міжособистісних відносин підлітків, вирішення якої відповідає потребам сучасного стану психологічної науки та практики, може виступати обґрунтуванням необхідності її вивчення. Вивчення особливостей проявів міжособистісної толерантності підлітків як умови безпечного освітнього середовища є основою толерантної взаємодії в освітньому просторі.

Об'єкт дослідження – міжособистісна толерантність як психологічний феномен.

Предмет дослідження – психологічні особливості міжособистісної толерантності підлітків як умови безпечного освітнього середовища.

Мета дослідження: здійснити теоретичний аналіз психологічних особливостей міжособистісної толерантності підлітків в безпечному освітньому середовищі; розробити практичні рекомендації щодо розвитку міжособистісної толерантності та міні-тренінг для підлітків «Міжособистісна толерантність у взаємодії один з одним».

Для досягнення мети дослідження були поставлені наступні **завдання:**

- теоретично дослідити поняття «толерантність» та її різновид «міжособистісна толерантність» у науковому просторі;
- описати вплив когнітивних, поведінкових проявів особистості на міжособистісну толерантність /інтолерантність;
- здійснити емпіричне дослідження особливостей толерантності підлітків, проаналізувати їхні вікові особливості;
- розробити практичні рекомендації щодо розвитку толерантності як умови безпечного освітнього середовища та впровадження міні-тренінгу для підлітків «Міжособистісна толерантність у взаємодії один з одним».

Відповідно до мети та об'єкту дослідження ми висунули **гіпотезу** про те, що розвиток міжособистісної толерантності підлітків буде успішним та результативним, якщо виховний процес буде будуватися на основі змістового та результативного підходу у навчально-виховному процесі, а також за умови участі підлітків у міні-тренінгу «Міжособистісна толерантність у взаємодії один з одним».

Методи дослідження. В межах кваліфікаційної роботи для вирішення поставлених дослідницьких задач було використано комплекс методів:

Теоретичні – аналіз та узагальнення наукових джерел з проблеми дослідження, моделювання;

Емпіричні – спостереження, бесіда, тестування, анкетування;

Статистичні: методик математичної обробки даних, їхній системний та якісний аналіз, графічна інтерпретація.

З метою діагностики критеріїв толерантної особистості та толерантного освітнього середовища ми використали наступний діагностичний інструментарій:

1. для дослідження когнітивного критерію – вільний прямий асоціативний психолінгвістичний експеримент («Продовжте речення»);

2. для діагностики емоційно-оціночного та емоційно-рефлексивного критеріїв – методика діагностики емпатії особистості Л. Журавльової [15, с.18-19];

3. з метою визначення мотиваційно-стимулюючого та комунікативно-діяльнісного критеріїв толерантності ми використали «Тест-опитувальник якісних показників толерантності» (О. Саннікова, О. Бабчук) [3, с. 2-23];

4. для дослідження рівня загальної комунікативної толерантності використана «Методика діагностики загальної комунікативної толерантності (В. Бойко)»;

5. для діагностики критеріїв безпечного освітнього середовища використана анкета для дітей – «Безпечне освітнє середовище».

Для статистичної обробки даних використовувався кореляційний аналіз за допомогою пакету програм Statistica SPSS 25.0 для Windows.

Практичне значення роботи. У дослідженні виявлені соціально-психологічні риси суб'єктів міжособистісної взаємодії, спілкування, які впливають на міжособистісну толерантність підлітків. Отримані результати роблять внесок в подальший розвиток соціальної психології міжособистісних стосунків підліткового віку та можуть бути використані для прогнозування майбутніх тенденцій в динаміці розвитку міжособистісної толерантності учнів середньої школи. Результати дослідження можуть використовуватися в реалізації педагогами, психологами соціально-психологічних, корекційно-розвиткових та навчально-виховних програм з розвитку міжособистісної толерантності підлітків. Також матеріали можуть застосовуватися в освітньому процесі вчителів та психологів на курсах з підвищення кваліфікації; при підготовці студентів педагогічних вузів; в управлінні виробничими, трудовими

колективами для створення сприятливої психологічної атмосфери. Програма міні-тренінгу «Міжособистісна толерантність у взаємодії один з одним» стане у нагоді у виховній роботі класних керівників 5-9-х класів.

Експериментальна база дослідження. Експериментальне дослідження особливостей міжособистісної толерантності підлітків та специфіки освітнього середовища проводилося на базі комунального закладу загальної середньої освіти «Ліцей № 2 Хмельницької міської ради». У діагностичному зрізі взяли участь 9 класних колективів: 264 учні 5-9-х класів, з них 165 дівчат та 99 хлопців. Середній вік респондентів 11-15 років.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки кваліфікаційного дослідження обговорювались на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки майбутніх фахівців» у квітні 2023 року, м. Хмельницький.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, переліку джерел посилання, який містить 67 найменувань, 1 додаток. Основний зміст роботи викладений на 67 сторінках, містить 10 таблиць та 3 рисунки. Загальний обсяг роботи – 77 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ПІДЛІТКІВ ЯК УМОВИ БЕЗПЕЧНОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

1.1 Історико-філософський та психолого-педагогічний аспекти поняття «толерантність»

Сучасна ситуація у нашому суспільстві характеризується низкою стрімких змін, що зачіпають різні сторони життєдіяльності людей. Змінюється і офіційна політика у галузі прав людини. Через це виникають ідеї у суспільному розвитку, що відображають потребу у взаємодії на засадах демократичних принципів, співробітництві, толерантності. Водночас, побудова правового суспільства, проблеми диференціації культурного, соціального, релігійного, політичного простору висувають питання толерантності на головне місце життя українського суспільства.

На рубежі XX–XXI століть проблема толерантності, включаючи і міжособистісну толерантність, а також підходи до її осмислення захопила все більший інтерес дослідників. Значення цього терміна багатогранне, воно латинського походження «tolerantia» – терпіння, витривалість. Багато культур ототожнюють це поняття з поняттям «терпимість». У тлумачному словнику це поняття означає терпимість до інших поглядів, звичок; терпимість до чужого способу життя, поведінки, звичаїв, почуттів, думок, ідей, вірувань; терпимість до чужих думок, вірувань і форм поведінки[19].

В історико-філософському аспекті сама ідея толерантності походить з епохи античності. У міру розвитку цивілізації змінюється і зміст цього поняття. Одним із смислів становлення терпимості слід вважати і філософську категорію «інший». Появу толерантності як філософського поняття, слід співвідносити з моменту привнесення античними мислителями до структури особистості рис «лагідність і пристосованість» (Піфагор), «дружелюбність, великодушність,

доброта» (Аристотель) [20]. Схоже визначення зустрічаємо і в словнику В. Даля, який пише, що толерантність пов'язана з такими людськими проявами, як покірність, спокій, великодушність, а інтолерантність проявляється у запальності, непродуманості, імпульсивності [14]. Потім китайський філософ та педагог Конфуцій запропонував ідею гуманних відносин, в основу яких лягло розроблене ним «золоте» правило моралі: «Не роби іншим того, чого не бажаєш собі». Терпимість, за Конфуцієм, це властивість особистості, яку необхідно виховувати в людині. Конфуцій у терпимості бачить умову цивільної єдності, мирного співіснування людей та народів [20, с. 27].

Терпимість – є основою багатьох релігійних напрямів; яскраво ця ідея відображена у християнстві. У релігійних заповідях саме терпіння лягає в основу ненасильства як важливої християнської цінності. Основним поняттям стає любов до світу, здатність до мирного вирішення конфліктів; непротивлення злу насильством; відмова від винагороди за зроблене добро [38].

Епоха Просвітництва (XVIII ст.) стала найважливішою духовною віхою в розвитку Європи, яка торкнулася всіх сторін життя суспільства [55]. Просвітництво проявилось в особливих інтелектуальних схильностях та уподобаннях. Свобода, добробут, щастя людей та мир, а також відоме вільнодумство, неприйняття догм – як політичних, і релігійних – стало основою цінностей освіти. Духовну, економічну та політичну свободу людини відстоювали видатні мислителі минулого. Так, Ш. Монтеск'є, П. Бейль, Т. Гоббс, Дж. Локк висунули положення про те, що від природи усі люди рівні, усі люди народжуються вільними та у своїх діях керуються особистими інтересами, а рушійною силою поведінки людей виступає прагнення досягнути життєвих благ. Дж. Локк одним із перших обґрунтував необхідність свободи совісті та віротерпимості як ознаки правової держави [29]. Одна з центральних ідей мислителя виявляється у тому, що володар немає права нав'язувати підданам свої релігійні переконання і, навіть більше, він покликаний захищати їхню відмінність від будь-якої нетерпимості [32, с. 67].

Французький мислитель П. Бейль центральним питанням свого вчення зробив протистояння середньовічним релігійним ідеям, які, на його думку, налаштовують одну частину суспільства проти іншої, а ця боротьба заважає громадському та, насамперед, науковому розвитку. Фанатична нетерпимість, на думку П. Бейля породжує аморальні вчинки. Вчений був яскравим прихильником вільнодумства [32, с.78]. Насильство, вбивства, знущання не можуть бути чеснотами правовірних християн. Він робить висновок, що ідеї прихильників нетерпимості, які трактує християнство як вчення про розрізнення морального та аморального – це грубе спотворення віри [30]. П. Бейль вперше засумнівався у справедливості церкви і проголосив право бути атеїстом [22].

Ще одним французьким просвітителем, який порушив питання свободи, став Ш. Монтеск'є, який першим проголосив законом природного права не війну всіх проти всіх, а мир [43, с. 19]. У своїх роботах він висміював деспотизм, як форму абсолютизму у Франції. Деспотизм, на його думку, є типом влади, що суперечить природі людини. Також він наполягав на тому, що покарання має слідувати тільки за дію, яку здійснила людина, а не за думки, які не відповідають загальноприйнятим нормам. Одним із перших, Ш. Монтеск'є заговорив про етнічну рівноправність.

XVIII століття дало світу своїх борців за рівноправність. Безперечним символом цього часу є Вольтер. На його думку, толерантність – це чеснота, основний принцип дії між особистістю, суспільством та державою. Терпимість – це необхідна для життя суспільства практика. У своїх роботах він підкреслював милосердя, право на існування усіх релігій [28]. Він проголосив ідею про те, що свобода совісті – це природне право людини, дане їй від народження самою природою, а, отже, ніхто не має права змушувати у питаннях віри. Підсумком діяльності мислителів епохи Просвітництва було громадянське суспільство, що набуло поширення в Англії та Франції. Толерантність стала загальноприйнятою цінністю та невід'ємним елементом милосердя, миру між народами та злагоди.

Сьогодні у філософії толерантність визначається світоглядною практичною позицією «за» чи «проти» норм, принципів, переконань [54]. Так, М. Бахтін говорив, що природа свідомості людини діалогічна за змістом. І сьогодні у складних соціокультурних умовах взаємодія можлива виключно на основі діалогу, з урахуванням різних думок.

У своїх роботах, В. Лекторська, виділяє кілька моделей розуміння толерантності:

1. толерантність як байдужість;
2. толерантність як неприйняття порозуміння;
3. толерантність як поблажливість, що поєднується з невеликою часткою зневаги;
4. толерантність, як збільшення особистого досвіду та критичний діалог. Терпимість у цій ситуації проявляється як повага до іншої позиції в поєднанні із прагненням на взаємне коригування думок у результаті критичного діалогу [27].

Схожої думки дотримується Р. Валітова, вважаючи, що толерантність передбачає зацікавлене ставлення до «іншого», бажання відчутти його світовідчуття, яке спонукає до роботи розум вже тому, що інше чимось не схоже на власне сприйняття дійсності [9]. Більшість дослідників вважають, що специфічна риса проблеми толерантності виявляється у тому, що толерантність виникає лише за умов, коли «інший» стимулює негативну реакцію, викликає ворожість зі сторони суб'єкта толерантного ставлення. Якщо ж у людини немає проявів негативізму та відчуження, то це говорить про її високий рівень толерантності. Толерантність передбачає відкритість до діалогу, прагнення до досягненню гуманного співіснування.

В. Тишков вважає толерантність особистісною характеристикою, яка передбачає усвідомлення багатогранності світу та соціального середовища, а тому і погляди на цей світ не повинні і не можуть зводитися до одноманітності або на чийсь користь. Рівень знань та особистий досвід визначають раціональну реакцію індивіда, яка і є виявом толерантності. Інтолерантність,

особливо в її найбільш грубих та доктринальних формах, за статистикою є результатом зусиль саме інтелектуалів, саме вони підштовхують емоційну мобілізацію, надаючи розумні аргументи для різноманітних форм нетерпимості, зокрема і насильства [43].

I. Таргоній на чільне місце ставить соціокультурний аспект толерантності та пропонує свою класифікацію толерантності на основі виділених ним ознак:

- «прихована» толерантність, яка ще не вивчена концептуально;
- «парадоксальна» толерантність. Абсолютна віра не має на увазі толерантність взагалі, оскільки вона руйнує абсолютність, але постійні релігійні війни стали умовою виникнення віротерпимості, толерантність набула легітимності;
- «культурна» толерантність, вона може стати реальністю у суспільстві тільки в результаті визнання моральних принципів як основоположних та істинних. Лише на цій основі можлива повага до відмінного, «іншого», прийняття етнічних особливостей, які породжені особливостями умов життя і є наслідком високої етичної культури;
- толерантність у сфері наукової ментальності.

Із запропонованих типів толерантності найбільше саме третій тип співвідноситься із сучасною інтерпретацією, де толерантність є показником рівня моральної культури особистості.

У психології та педагогіці, толерантність також немає однозначного визначення. Наприклад, сучасний словник з психології розглядає толерантність, як феномен відсутності чи ослаблення реакції на будь-який несприятливий фактор у результаті зниження сприйнятливості до його впливу, підвищення порога реагування на загрозову ситуацію; зовні це проявляється у самовладанні [35]. У педагогічному контексті толерантність асоціюється з терпимістю, витривалістю, стійкістю у стресовій ситуації, які формуються в результаті зниження чутливості до повторюваного впливу. Толерантність визначається як терпимість до різноманітних міркувань та відсутність упередженості щодо оцінки інших [40]. Виходячи з вищесказаного,

толерантність – це форма поваги до іншої людини, визнання права кожного на особисті переконання та те, щоб бути іншим, несхожим. Водночас, міжособистісна толерантність розуміється як певні взаємозв'язки, засновані на розумінні, повазі, визнанні і прийнятті, внаслідок чого, різні особистості діляться духовними цінностями, ідеями, почуттями, досвідом. Англійський психолог С. Бочнер описує різні наслідки таких взаємодій [23]. Так, взаємоінтеграція є найбільш позитивним видом міжособистісної міжетнічної взаємодії, у якому різні спільноти приймають чужий спосіб життя, альтернативну «картину світу», інші цінності та норми, знаходячи позитивні моменти в такому різноманітті.

Проявом толерантної особистості є справжнє порозуміння, що включає не лише розуміння іншого, а й ставлення до нього, як до рівного собі. Як явище соціальної перцепції толерантність розглядає психолог Н. Лебедева [26]. В. Шпунов вважає, що толерантність є завжди насильство над собою і ніколи – над іншим, вона є непримиренність до націоналізму та шовінізму [53].

Генезис поняття толерантність у педагогіці має довгу історію. Наслідуючи античним мислителям, Я. Коменський визначає головні чесноти особистості: мудрість, справедливість, мужність, помірність, доброзичливість та шанобливість до інших людей. Він багато уваги приділяв проблемі встановлення миру та взаємин між народами, одним із перших висунув проблему виховання людяності [22]. Я. Коменський наголошував на важливості поваги і говорив про те, що людина не здатна виносити ганьби, а саме вона стає причиною конфліктів [16].

Педагогічні висловлювання Ж.Ж. Руссо також насичені ідеями людинолюбства. На його думку, одна з найважливіших цілей виховання – вчити дітей любити людей. Він закликає виховувати у дітях добрі почуття, добрі судження, добру волю, почуття поваги та терпимості до інших людей, поглядів, віросповідань [37].

Ідеями гуманізму пронизані і роботи німецького педагога епохи Нового часу Й. Песталоцці. У своїх працях він підкреслював, що виховання діяльної

любові до людей [49], зміст якої виявляється у тому, що діти повинні розуміти себе як частину грандіозної людської єдності, прищеплюючи при цьому такі почуття, як довіра і любов, насамперед до матері. На думку вченого, виховання починається з любові до матері, далі завдання педагога розширити кількість об'єктів для співчуття, закінчуючи любов'ю до свого народу та всього людства.

Серед вітчизняних педагогів-гуманістів варто відзначити К. Ушинського. Він вважав, що православ'я дає суспільству досконалі ідеали: повагу, людинолюбство, щирість, доброзичливість, гідність. Ідея формування людинолюбної особистості пронизує всі педагогічні погляди К. Ушинського [26].

Педагогіка та психологія ХХ століття знову окреслила проблему толерантності, як одну із ключових. Такі дослідники, як Г.Маслова та Т. Світенко дають детальний системний опис толерантності, як багатогранної концепції. Вони виділяють такі структурні елементи толерантності: суб'єкти, об'єкти, предмет, деталізують типологію толерантності, акцентуючи увагу на індивідуальній та груповій формі. Вирізняють рівні толерантності: протекціоністський, ціннісний, байдужий, прихована інтолерантність, вербальна та агресивна інтолерантність. Виділили чинники, що визначають рівень толерантності суспільства: політична та соціально-економічна ситуації в суспільстві, специфічний тип культури міжособистісних відносин, засоби масової інформації, індивідуальні властивості, освіта. Таким чином, толерантність є одним з найвищих і найякісніших регуляторів відносин у суспільстві. У зв'язку з цим, однією з головних цілей освіти стала орієнтація учнів на загальнолюдські цінності.

Відповідно, суспільні та освітні процеси посприяли тому, що Резолюцією 5.61 Генеральної конференції ЮНЕСКО від 16 листопада 1995 року було затверджено Декларацію принципів толерантності. У цьому документі розтлумачено поняття «толерантність», проголошено 16 листопада Міжнародним щорічним днем толерантності [21]. У Декларації принципів толерантності підкреслюється також освітянське завдання, що виховання у

руслі толерантності слід розглядати як беззаперечний імператив. Саме тому необхідно заохочувати методи систематичного й раціонального навчання принципам толерантності, що розкривають культурні, соціальні, економічні, політичні та релігійні джерела нетерпимості, які лежать в основі насильства і відчуження [21].

I. Галицький класифікує види толерантності за соціальними сферами її буття: гендерна, міжособистісна, вікова (між поколіннями), міжнаціональна (міжетнічна), расова, міжконфесійна (релігійна), географічна (міжкультурна), міжкласова (соціально-економічна), фізіологічна толерантність, політична, сексуально орієнтована та маргінальна толерантність (толерантність стосовно маргіналів).

Таким чином, вивчивши наукову літературу, ми дійшли висновку, що толерантність – це багатоаспектний феномен. Суть цього феномену полягає у затвердженні цінності людської гідності, недоторканності кожної людини, незалежно від її походження. Це чинник, що зміцнює світ. Також ми вважаємо, що міжособистісна толерантність – це ідеальна цінність, яка має високу ступінь важливості, як для окремої особистості, так і всього суспільства.

1.2 Психолого-педагогічні особливості та умови розвитку толерантності в підлітковому віці

Аналіз теоретичної літератури з проблеми толерантності дозволив нам приступити до виявлення оптимальних умов формування цих рис особистості. Розглядаючи проблему у широкому варіанті, можна виділити три рівні умов:

1. загальнодержавний рівень, де всі умови виступають у вигляді соціальних, економічних, демографічних процесів, які так чи інакше впливають на міжособистісну толерантність;

2. рівень соціальних груп, де соціально-психологічними умовами є цінності, норми, установки, стереотипи та зразки поведінки, що актуальні у суспільстві;

3. індивідуальний рівень, де особливості толерантності закладені у процеси виховання, навчання, у різні соціально-психологічні групи. Третій рівень найбільш наближений до кожної особистості, оскільки навчання та виховання – це ключові позиції освіти, яка в нашому суспільстві набула статусу безперервної, то її можливості при формуванні всіх особистісних рис, у тому числі толерантних, стають одними з головних умов. Рекомендації, прийняті у системі освіти, пропонують можливості формування толерантності наступним чином:

- а) під час вивчення всіх навчальних дисциплін;
- б) із засобів міждисциплінарних зв'язків;
- в) у вигляді організованих курсів та занять [8].

Освіта завжди є чинником збереження наявного потенціалу знань, досвіду, традицій та схем поведінки та активним засобом формування особистості, покращення її культурного потенціалу, свідомості та самосвідомості. Цей потенціал освіти необхідно використовувати для консолідації суспільства.

Теоретичний аналіз різних підходів, як соціально-психологічних, так і психолого-педагогічних, до проблеми формування толерантності дозволив виділити кілька суттєвих підходів:

- особистісно-орієнтований підхід, який розкритий у роботах Г. Солдатової, Л. Шайгерової, які особистісний розвиток людини не уявляють без такої риси як толерантність;
- етнокомпетентнісний підхід (Б. Вульф, А. Георгян, О. Бабчук). Цей підхід поєднує думку, що основною умовою вищезгаданих понять є етнокомпетентність та етнообізнаність;
- інституційний підхід базується на переконанні, що тільки реальні міжнаціональні контакти формують толерантність особистості [15].

Проблему толерантності в системі освіти також розглядає Б. Гершунський. Він визначає толерантність як ціннісно-цільовий пріоритет освіти. Педагогіка толерантності орієнтована на повагу, ненасильницьку

взаємодію педагога та суб'єктів педагогічного процесу. Також вона спрямована на створення ефективних умов розвитку толерантності в дітей різного віку.

Б. Рієрдон розробила зміст толерантної педагогіки. Вона вважає, що толерантність має стати наскрізною темою у всіх навчальних дисциплінах. Також нею виділено різні галузі навчання толерантності: знання культур різних народів; залучення до світової багатогранної культури; знайомство дітей з основними нормативно-правовими документами, які регулюють права людини; а також надання можливості самим школярам виявляти громадянську ініціативу та вирішувати конфлікти.

У сучасній науковій практиці є кілька дефініцій освіти, націленої на підтримку та розвиток національних культур, міжособистісної комунікації та компетентності, формування толерантності. Це поняття «багатокультурна освіта», «полікультурна освіта», «мультикультурна освіта». Так, В. Шалін виділяє основні завдання: інтеграція учнів в інші культури та створення умов для цієї інтеграції, формування знань про різноманітність культур на планеті, виховання позитивного ставлення до культурного різноманіття, толерантності, гуманного міжособистісного спілкування [64].

Толерантну поведінку у підлітків можна формувати як у загальноосвітній установі, так і за її межами. Вирішення цих проблем на практиці потребує спеціальної підготовки кадрів. Необхідно, щоб педагоги освоїли нові прийоми та методи. Особливої ролі набуває вимога виявляти толерантність самому педагогу, зокрема у сфері міжособистісних стосунків. Л. Строгонова визначає такі елементи діяльності педагога у вихованні міжособистісної толерантності:

1. Організація життя дітей так, щоб одні могли висловлювати, а інші бачити позитивне в комусь або в чомусь;
2. Створення ситуації довіри, відкритості у взаєминах між вчителями та учнями;
3. Терпимість педагога – це невід'ємний чинник виховання толерантності в учнів [13, с. 31]

Формування толерантності – спільна справа політичних та соціальних інститутів, але коли як об'єкти виступають діти, основне навантаження та відповідальність по роботі з ними перекладається саме на педагогічне середовище: вчителів, вихователів, соціальних педагогів, психологів тощо. Т. Поштарева виділяє в основі формування толерантності, концепцію формування міжкультурної компетентності учнів у шкільному середовищі. В її основі знаходяться наступні методологічні підходи: компетентнісний, синергетичний, педагогічний, аксіологічний, гуманістичний, а також принципи: позитивне ставлення до етнокультурної різноманітності, культуровідповідності, наступності та послідовності вивчення діалогу культур, полілінгвізму, комплексності, міждисциплінарності та варіативності [34].

Навчання, виховання, спілкування та діяльність виступають як основні механізми формування толерантності учнів. Формування навичок толерантного спілкування та розуміння один одного може також розвиватися за допомогою тренінгів, ділових та рольових ігор. Формами виховання толерантності можуть бути як індивідуальна робота, так і парна взаємодія, і групові взаємини. Ці взаємодії та стосунки можуть бути спеціально організованими в урочній діяльності, на семінарах, лекціях тощо, або стихійними (у взаємовідносинах із сім'єю, однолітками) [1, с. 85-86]

У навчальній діяльності головною формою є урок. Урок – це система образних спільних дій та переживань, примноження досвіду моральних взаємин, формування терпимості та толерантності, розуміючи цінності кожної особистості. Це визначає важливість у роботі вчителя розвитку комунікативних навичок. На уроках систематично виникають навчальні та моральні відносини між учнями. Вирішуючи спільні пізнавальні завдання, визначені перед класом, однокласники спілкуються та впливають один на одного. Перед педагогом визначено складне завдання – так організувати індивідуальну діяльність учня з набуття знань, щоб вона викликала загальні переживання, стала джерелом формування високоморальних взаємин учнів. Загальна робота під час уроку сприяє встановленню відносин між учнями. При цьому вони виявляють

вимогливість один до одного, вміння критично ставитися до себе, розцінювати успіх чи невдачу з позиції спільної роботи. Щоб все це реалізувати на практиці, вчителю потрібно створювати під час уроку ситуації, у яких учні зможуть спілкуватися один з одним. Підліткам необхідно співвідносити власні дії з діями однокласників, слухати та розуміти друзів, аналізувати свої знання зі знаннями інших, захищати власну думку, не ображаючи однокласників. Для накопичення досвіду співробітництва, особливо у світлі формування міжособистісної толерантності надзвичайно важливо, щоб педагог та учні оцінювали на уроці не лише когнітивний компонент, а й звертали увагу на моральну сторону поведінки [44, с. 59].

У шкільній системі освіти потрібна присутність історичних екскурсів та оцінок ворожості та нетерпимості у світі, учні зобов'язані знати історію та географічну карту расових та національних конфліктів та війн [42]. Педагогіка толерантності має вчити навичкам аналізувати конкретні ситуації у класі, сім'ї, школі, а також формувати навички критичного аналізу.

При цьому досвід доводить, що навіть добре побудована правова освіта часом не завжди вирішує проблему формування навичок терпимої поведінки та толерантного ставлення. Необхідні методи та форми систематичного та раціонального навчання, які б сприяли становленню взаєморозуміння, формуванню терпимості у відносинах, як між окремими людьми, так і між етнічними, соціальними, культурними, релігійними та мовними групами.

Величезне значення має гра як невід'ємний вид спільної діяльності учнів та один із прийомів організації навчання. Зміст сюжетних, творчих та дидактичних ігор допомагає педагогові звертати увагу дітей на моральну сторону взаємовідносин людей. Робота з конкретних предметів, над конкретними дидактичними завданнями несе у собі величезний потенціал морального виховання [45, с. 60].

У загальноосвітньому закладі можуть бути організовані спеціально призначені для цього заняття – тренінги із залученням спеціалістів. Важливу роль у формуванні толерантних установок поведінки учнів можуть зіграти

загальношкільні колективні стосунки. Широкого поширення набувають уроки милосердя, дні толерантності. Навички толерантної поведінки можна формувати в учнів у спеціально організованому процесі проведення позашкільних заходів. Наприклад, різні благодійні акції, у яких учні та вчителі надають посильну допомогу соціально не захищеним групам населення, переселенцям, постраждалим від війни тощо. Можуть брати шефство над дитячими притулками, дитячими будинками, піклуватися про самотніх людей похилого віку. Усі ці справи впливають на становлення особистості підлітка і підштовхують її, водночас, замислитися над витокami нетерпимості, яка принесла нещастя величезній кількості людей [67, с. 31].

Настанови толерантної поведінки формуються не лише під час цілеспрямованих дій, а й у повсякденному житті учнів у класному колективі. Накопичуючи власний моральний досвід, учень іноді помиляється, вчиняє неправильно. Вчитель допомагає йому усвідомити і пережити розчарування від помилки, моральний аспект вчинку; допомагає йому не лише виправити помилкову дію, а й переглянути спрямованість мотиву [33, с. 57].

Серед психолого-педагогічних технологій, найбільш точно орієнтованих на розвиток міжособистісної толерантності, виділяються такі, які, по-перше, є особистісно-орієнтованими, по-друге, мають діалогічну основу і, по-третє, рефлексивними. До таких технологій, можна віднести діалог, як спосіб пізнати себе та навколишній світ в умовах суб'єктно-сміслового спілкування. У контексті цієї технології відбувається обмін різноплановою інформацією як по суті розмови, так і про самих співрозмовників, і навіть про їхній внутрішній світ. У діалозі особистість виявляє себе, висловлює свою несхожість та самотність. Таким чином діалог – це потужний засіб формування та розвитку толерантності у школярів [34, с. 247-250]

Досить складно вибудувати виховну роботу, націлену на розвиток толерантної свідомості особистості. Г. Безюльова та Г. Шеламова у своїх роботах виділяють такі педагогічні умови, які можуть вплинути на формування толерантності:

створення цілісного толерантного простору школи;

формування установки на толерантність, що виражається в готовності та здібності директорів освітніх установ, вчителів та учнів до рівного діалогу;

варіативне використання методів навчання та виховання, які активізують розвиток толерантності учнів;

реалізація програм підвищення психолого-педагогічної компетентності педагогічних працівників;

організація процесу навчання таким чином, щоб підвищити поінформованість учнів щодо проблеми толерантності;

забезпечення орієнтованої на особистість взаємодії між педагогами та учнями в навчальному та виховному процесі, а також позаурочної діяльності, що сприяє реалізації навичок комунікативної толерантності, внаслідок чого виникають передумови для успішного розвитку толерантних рис [18, с. 103].

Аналіз робіт О. Бабчук, Ю. Зінченко, Г. Солдатової, А. Логінова, Г. Безюльової, О. Саннікової, Г. Шеламової тощо показав, що існують різні умови та чинники, що сприяють формуванню міжособистісної толерантності у старшокласників. Процес формування толерантної думки в учнів із максимальною ефективністю буде проходити в умовах використання гуманістичної виховної системи у освітньому закладі з її відкритістю до зовнішнього соціокультурного середовища [31].

Таким чином, у сучасній науковій літературі досить багато досліджень, що розглядають психолого-педагогічні умови та психологічні особливості формування міжособистісної толерантності підлітків, проте відсутні дослідження у контексті взаємодії толерантності та безпечного освітнього середовища, що буде представлено у наступному пункті роботи.

1.3 Психологічні умови безпечного освітнього середовища

Психологія безпеки – одна з актуальних тем сучасної науки, вона обумовлює успішність більшості видів діяльності, особливо тих, що пов'язані із

взаємодією з людьми. Ми розглядаємо психологічну безпеку на індивідуальному, міжособистісному та міжгруповому рівні. Психологічна безпека – усвідомлене, рефлексивне та дієве ставлення людини до умов життя як таких, що забезпечують її душевну рівновагу та розвиток [13]. В цьому визначенні підкреслюється власна роль суб'єкта освітнього середовища у досягненні раціонального робочого стану.

Перші, ніж розглядати психологічні умови та особливості безпечного освітнього середовища, варто з'ясувати, що входить до питань безпечного освітнього середовища та як його впроваджують у закладах освіти. Серед учнівської молоді можуть проявлятися такі негативні явища, як насильство, булінг та кібербулінг, секстинг тощо, не можуть не турбувати громадськість, освітян та батьків. Відповідно, ці явища зумовлюють появу складних ситуацій у міжособистісному спілкуванні, зокрема, викликають суперечки та конфлікти з батьками, друзями, вчителями тощо. У здобувачів освіти спостерігаються прояви емоційного та психологічного насильства (погрози, ігнорування, приниження, недобррозичливе ставлення), знижується рівень академічної успішності.

Щоб дослідити умови безпечного освітнього середовища, слід означити, що є освітнім середовищем загалом. Освітнє середовище закладу освіти – це місце, де зустрічаються і взаємодіють не лише учні та вчителі, а й батьки, мешканці району, гості школи; відбуваються уроки, різноманітні зустрічі, лекції, семінари, тренінги, урочисті події тощо; працюють лабораторії та майстерні у різних галузях науки, мистецтва та технологій. Тобто, освітнє середовище – це особливості життя всередині закладу освіти; система впливів, умов формування особистості, система можливостей для становлення особистості у просторово-предметному та соціальному оточенні.

На сьогодні освітнє середовище не може існувати ізольовано від зовнішніх та внутрішніх впливів, які, водночас, можуть нести деструктивні зміни. Для супротиву цим чинникам варто, щоб освітнє середовище навчального закладу було безпечним, захищеним. Безпеку освітнього

середовища визначають три основні аспекти цього поняття: психологічна, екологічна та інформаційна безпека. Безпечне освітнє середовище передбачає наявність безпечних умов праці та навчання для всіх учасників освітнього процесу; комфортну, толерантну взаємодію на міжособистісному рівні, що сприяє психологічному благополуччю учнів, вчителів та батьків; відсутність будь-якого насильства та якісна система його профілактики; дотримання усіма учасниками освітнього процесу прав і норм фізичної, інформаційної, психологічної та соціальної безпеки [49].

Про якісне безпечне освітнє середовище свідчать міжособистісні стосунки учасників освітнього процесу, що будуються на засадах довіри, схвалення, доброзичливості, толерантності, і де відсутні конфліктність, агресивність, ворожість, маніпулятивність тощо. Важливе значення має захищеність в освітньому середовищі, що являє собою відсутність насильства у всіх його проявах та формах для всіх учасників освітнього простору. Тому, щоб профілакувати насильство та створити максимально безпечне освітнє середовище, кожен учасник освітнього процесу повинен бути обізнаним щодо самого явища та способів мінімізування ризиків та небезпек для виникнення насильства. Це відбувається завдяки спільній та цілеспрямованій роботі усіх учасників освітнього процесу.

Наступною важливою особливістю безпечного освітнього середовища є його комфортність. Цей параметр передбачає оцінку емоцій, почуттів та переживань, що переважають у процесі взаємодії дітей та дорослих в середовищі закладу освіти. Психологічна безпека освітнього середовища забезпечена, якщо у цьому середовищі максимально нейтралізовані ризики та загрози в короткостроковій, середньо- та довгостроковій перспективах [41]. Формування психологічної безпеки освітнього середовища ми пов'язуємо з розумінням усіх учасників освітнього процесу їхніх труднощів у спільній праці. Відповідно до концепції життєвого шляху С. Рубінштейна, суспільство може створити проблеми та труднощі для особистості, але вирішити її проблеми не

може. Тоді виникає питання про те, хто і чому є найбільш вразливим суб'єктом освітнього процесу [9].

Показник задоволеності освітнім середовищем залежить від рівня задоволення базових потреб учнів у підтримці та допомозі, збереженні та підвищенні їхньої самооцінки, діяльності та пізнанні, ефективному розвитку можливостей та здібностей дітей. Основна характеристика процесу взаємодії учасників освітнього середовища – це особистісно-довірливе спілкування, що засноване на міжособистісній толерантності.

У сучасній психологічній науці розглядаються різні моделі, які концептуалізують взаємозв'язок суб'єкта та простору його дорослішання та соціалізації. У такому розумінні визначення простору освітнього середовища було дано Г. Ковальовим, який підкреслює, що у сферу психологічного аналізу шкільного середовища найчастіше входять три основні та взаємопов'язані між собою параметри: фізичне оточення, людські чинники та програми навчання. Зміст фізичного параметра становлять особливості архітектури шкільної будівлі, ступінь відкритості–закритості шкільного дизайну, розмір та просторова структура класних та інших приміщень у будівлі школи, легкість їх просторової трансформації при виникненні потреби тощо.

Щодо аналізу просторового компонента освітнього середовища, то цей (екопсихологічний) підхід реалізується через оформлення моделі репрезентації просторово-предметного середовища повсякденного життя. В основі даної моделі лежить уявлення про представленість середовища у психічному змісті, що має складну багаторівневу ієрархічну будову з набором властивостей, притаманних кожному рівню. Структурний зміст при цьому визначається існуванням чуттєвого рівня, обумовленого закономірностями внутрішньої організації сприйняття, що має базовий характер, та рівня смислових утворень (який має підрівні від ситуативного – особистісні смисли, мотиви, смислові установки – до системи найбільш стійких смислів – інтегральне смислове регулювання особистості), що актуалізує ціннісну складову сприйняття, морально-естетичний та духовний компоненти. Ці рівні репрезентації (чуттєвий

і ціннісно-смісловий) мають ієрархічну структуру: чуттєвий рівень визначається як фундаментальний і розглядається як основа для формування та функціонування рівня смислів [33, с. 300].

Емпірична валідизація дозволила виявити параметри або властивості чуттєвого та змістовного рівнів репрезентації просторово-предметного середовища повсякденного життя. Так, зміст чуттєвого рівня репрезентації проявляється у таких властивостях середовища, як її відкритість-закритість, структурованість-хаотичність, складність-простота, розмір тощо. Рівень смислів у репрезентації просторово-предметного середовища диференціюється на етичну, прагматичну та естетичну складові, відповідно, представлені такими властивостями, як, наприклад, близькість-чужість, привабливість-непривабливість. В результаті порівняльного аналізу репрезентації різних локусів простору школи (шкільний двір, навчальні кабінети, кабінети директорів, завучів, коридори, рекреаційні приміщення, їдальні, спортивні зали) можна виділити різні співвідношення формального та змістовного компонентів, а в рамках ціннісно-сміслового компоненту – різне співвідношення прагматичного, етичного та естетичного параметрів у репрезентації простору освітнього середовища.

В рамках екопсихологічного підходу наголошується на необхідності розгляду особистості в системі «Людина-Соціальне середовище», де зміни, що відбулися в параметрах однієї системи, ведуть до зміни параметрів іншої. Екологічність освітнього середовища забезпечує збереження здоров'я всіх учасників за рахунок оптимальності взаємодії. На думку В. Панова, людина та середовище – сукупний суб'єкт розвитку, де система «індивід-середовище» постає як цілісний суб'єкт, який реалізує у своєму становленні загальноприродні принципи розвитку, що веде до саморозвитку [25, с. 308]. Екологічна психологія найчастіше розглядається як основний вітчизняний підхід до дослідження психологічної безпеки освітнього середовища та чинників збереження здоров'я учнів. Серед підходів до проблеми розуміння освітнього середовища можна виділити базові моделі освітнього середовища: еколого-

особистісна (С. Дерябко, В. Лебедєва, В. Явсін), психологічна (безпека, розвиваючий ефект тощо) (І. Баєва), антрополого-психологічна модель (В. Слободчиков), а також екопсихологічна модель (М. Винниченко) [38, с. 89].

Особливо важливий соціальний компонент середовища, що передбачає досвід соціальних відносин, які учні можуть набути у процесі взаємодії з іншими учнями, вчителями, представниками психологічної служби школи. Діалогічність відносин сприймається як важлива характеристика даного компонента, оскільки вона є чинником гуманізації всього освітнього процесу, основою набуття позитивного досвіду спільної діяльності, вирішення проблем, пов'язаних із психологічним дискомфортом. У рамках такого підходу система «індивід-середовище» як окремий випадок системи «людина-навколишнє середовище» забезпечує безліч можливостей набуття конкретною людиною індивідуальності своїх психічних процесів, станів та свідомості.

Згідно екопсихологічної моделі, освітнє середовище як умова та засіб розвитку та індивідуальності школяра має забезпечити: створення освітнього простору даного освітнього закладу, що надає учням та педагогам можливість вибору різних освітніх технологій, форм діяльності та інших умов, які забезпечують задоволення потреби суспільства та індивідуальних потреб самих учнів на основі включення їх у різні види спільно-роздільної роботи, комунікативної, дослідницької, проектної, художньої, спортивної та інших видів діяльності, необхідних для соціалізації учнів відповідно до їх вікового періоду розвитку; створення ситуацій взаємодії, у межах яких відбувається зустріч учня, педагога та інших суб'єктів освітнього процесу із зазначеним освітнім простором; перетворення навчального матеріалу у засіб створення проблемно-розвивальних навчальних ситуацій, а учня – у суб'єкта діяльності щодо їх подолання.

Психологічні чинники та умови безпеки освітнього середовища, що розглядаються в сучасних психолого-педагогічних дослідженнях, аналізуються переважно, у векторі факторності (значущості впливу) з погляду таких компонентів безпеки освітнього середовища, як особливості суб'єктів

освітнього процесу, вплив їх психологічних особливостей на специфіку безпеки простору, що моделюється. Проблема психологічної безпеки середовища та особистості в освітньому просторі в сучасній педагогіці та педагогічній психології посідає одне з центральних місць. Численні концепції, моделі та системи операціоналізації з прогнозування та забезпечення психологічної безпеки здобувачів освіти в умовах освітнього простору можна типологізувати за трьома рівнями: загальний (рівень системи освіти), приватний (рівень процесу навчання) та одиничний (рівень конкретної дисципліни).

Особливий розділ у проблемі безпеки освітнього середовища, поряд зі здоров'ям та психологічним станом учнів – розділ, присвячений вивченню впливу педагогів (тих, хто безпосередньо є організатором структурних та функціональних компонентів процесу навчання) на особливості та специфічні прояви середовища навчання, розвитку та саморозвитку учнів різних вікових груп. Сьогодні існує досить велика кількість досліджень, присвячених вивченню різних аспектів педагогічної діяльності особливостей особистості вчителя, що так чи інакше впливають на безпеку формування освітнього середовища (вимоги до особистості вчителя, педагогічні здібності, індивідуальні стилі педагогічної діяльності, функції педагогічної діяльності, педагогічний такт та його структура тощо). Досить велика кількість робіт присвячена питанню, як основні компоненти педагогічної діяльності – конструктивний компонент, організаторський компонент, комунікативний компонент – впливають на досліджувані особливості освіти [29].

Однак, при аналізі психолого-педагогічної літератури спостерігається очевидний дефіцит досліджень про те, як стиль (спосіб) керівництва навчальним закладом впливає на особливості безпеки освітнього середовища. Ті дані, які представлені найчастіше, мають фрагментарний характер і розглядають лише окремі питання. Так, у роботах Т. Анищенко, С. Єлісеєва, Т. Шеломової розглядаються психологічні чинники безпеки роботи менеджера освіти [22]. Вони виявляють, що на даному етапі розвитку сучасних шкільних організацій до менеджерів освіти пред'являються підвищені вимоги до

компетентності та оперативності людини, до її фізичних, моральних, психічних рис та здібностей. Такі вимоги спричиняють підвищення нервово-психічних навантажень, які негативно позначаються і на працездатності людини, і на її ставленні до праці та на соціально-психологічний клімат у колективі. У рамках запропонованих цими авторами підходу розглядаються психофізіологічні (безпечна психомоторика – необхідний рівень розвитку психомоторики для забезпечення безпечного рівня емоційно-психологічної стійкості, здатність долати стани, що негативно впливають на психомоторику) та психологічні чинники (психічні стани, індивідуально-психологічні фактори, самоконтроль, поведінка в екстремальній ситуації) безпеки праці менеджера освіти. Це дозволяє детальніше вивчити обмеження особистісного травмогенного чинника від техніко-організаційних особливостей, співвіднести успішність та безпечність праці, синтезувати особистісний травмогенний чинник у системі «людина-людина». Розробляючи на науковій основі спеціальні профілактичні заходи, які включені до структури навчання, виховання, профорієнтації, психологічної підготовки в галузі управління, необхідно орієнтуватися те, що на успішність вчителя в освіті впливають такі особливості:

- критична оцінка співвідношення між успішністю та безпекою праці;
- здатність не ризикувати у звичайній управлінській діяльності, дотримуючись інструкції, нормативно-правових актів;
- здатність піти на ризик в екстремальній ситуації, забезпечуючи при цьому успішність та безпеку праці;
- безтравматичний та безаварійний підхід до роботи з творчим змістом;
- передбачення варіантів дії джерел небезпеки;
- розрізнення слабких сигналів, провісників небезпеки;
- здатність до безпечної організації праці.

Викладений підхід розглядає, як робота вчителя структурно містить у собі елементи небезпеки (психологічні та соціологічні), але, переважно, орієнтований на ті аспекти безпеки освітнього середовища, які головним чином пов'язані з ефективністю профілактики порушень вимог щодо безпеки

діяльності. Також наголошується на особливостях особистості керівника школи, які безпосередньо впливають на психологічне здоров'я школярів та педагогічного колективу, що забезпечує стан «психологічного комфорту» для всіх учасників педагогічного процесу.

Висновки до розділу

Таким чином, у теоретичному розділі кваліфікаційної роботи було широко розглянуто питання історико-філософського та психолого-педагогічного аспектів поняття «толерантності». Так, загальноприйнятою точкою відліку розвитку ідеї толерантності є XVI століття – епоха Реформації, яка з особливою гостротою поставила проблему толерантності в контексті віротерпимості. В період раннього середньовіччя не існувало ще терміна «толерантність» стосовно проблеми нашого дослідження, а людина мислилася як замкнутий світ, непроникний ні для кого, крім Бога, тому толерантність існувала у вигляді ідеї любові до ближнього та смиренності. І вже у першій половині XVI століття християнський гуманізм сприяв розвитку релігійних дискусій у бік часткової свободи. Гуманісти не визнавали жодного примусу, а для релігійних дебатів XVI століття були характерні заклики до милосердя та поваги до особистої свідомості. Зверненням до свідомості підкреслюється неприпустимість насильства, коли йдеться про глибини людської душі.

У психології та педагогіці толерантність поділяється на кілька рівнів. Це цінність, що сприймається як внутрішній стрижень соціально-психологічного буття. Толерантність – це принцип, який означає перенесення толерантності у статус внутрішнього переконання, що визначає характер діяльності людини. Толерантність – це норма, яка впорядковує соціальні правила поведінки, створені людством. Найвищим рівнем прояву толерантності є толерантність-ідеал. Відзначаючи толерантність як ідеальний прояв, особистість одержує зразок, що є універсальним стимулом до толерантної поведінки. Також встановлено, що толерантність – це не вроджена чи індивідуальна властивість, а

постійне та спрямоване зусилля на конструювання та здійснення певних особистісних та суспільних цінностей та норм поведінки. Суспільна толерантність є сума індивідуальних толерантностей, коли особистість культивує у собі установку на самообмеження, згоду та співробітництво і коли суспільство всіляко заохочує цю установку, особливо через освіту та педагогіку толерантності.

Особистісними властивостями, що визначають психолого-педагогічні аспекти толерантної поведінки підлітків є: гуманність, що передбачає увагу до самотнього внутрішнього світу; рефлексивність, як глибоке знання особистісних особливостей; гнучкість, що передбачає вміння приймати рішення, враховуючи обставини; варіативність – багатомірний підхід до оцінки навколишнього життя та прийняття адекватних відносно обставин рішень; перцепція – вміння помічати і виділяти різні властивості людей, проникати у їхній внутрішній світ. Відмінними рисами толерантної особистості вважаються також впевненість у собі, самовладання, почуття гумору. Виходячи з цього, одним із головних психолого-педагогічних завдань освітніх установ має бути створення сприятливих умов для розвитку особистості підлітка в руслі толерантності. При цьому умовами педагогіки толерантності має бути: формування толерантного простору, що характеризується єдністю всіх суб'єктів освітнього процесу та форм організації їх відносин; культура спілкування як розуміння іншого в діалозі, взаєморозуміння, взаємоповага, співучасть і співпереживання, почуття партнерства; синергетичне мислення, що дозволяє приймати широкий спектр особистісних рис, індивідуальних та етнічних проявів людини; особистісно орієнтований підхід в освітньому процесі, основою якого є суб'єкт-суб'єктні відносини у системі «вчитель – учень».

Для реалізації психологічних умов безпечного освітнього середовища виділяють такі основні принципи: принцип довірчої співпраці – встановлення в закладі освіти відносин взаєморозуміння та взаємної вимогливості між адміністрацією, вчителями та учнями; принцип екопсихології взаємовідносин – забезпечення сприятливого соціально-психологічного клімату в освітньому

закладі як основи формування толерантного простору; принцип правознавства – формування почуття власної гідності, самоповаги, поваги до людей, народів, незалежно від їх соціальної приналежності, національності, раси, культури, релігії; принцип синергетизму, який забезпечує розвиток особистості, будучи джерелом та рушійною силою цього розвитку; принцип творчості, що забезпечує реалізацію варіативних підходів до встановлення толерантних відносин та аналізу ситуацій взаємодії.

РОЗДІЛ 2

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖОСОБИСТІСНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ ПІДЛІТКІВ ЯК УМОВИ БЕЗПЕЧНОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

2.1 Методика та організація дослідження

Емпіричне дослідження здійснювалося у три етапи. На першому – теоретично-організаційному етапі (січень-лютий 2023 року) вивчалася та аналізувалася історико-філософська, психолого-педагогічна, науково-методична та навчальна література з проблеми дослідження; визначалася методологічна та теоретична база дослідження, підбиралися діагностичні методики, формулювалися основні цілі, завдання та гіпотеза.

На другому – змістовно-технологічному етапі (березень-вересень 2023 року) було проведено експериментальну перевірку висунутої наукової гіпотези; здійснено діагностику особливостей міжособистісної толерантності підлітків; розроблена програма міні-тренінгу для підлітків «Міжособистісна толерантність у взаємодії один з одним» з технологіями формування міжособистісної толерантності у підлітків, що сприятиме покращенню безпеки освітнього середовища.

На третьому – підсумковому етапі (жовтень-грудень 2023 року) узагальнювалися та теоретично обґрунтовувалися дані дослідно-експериментальної роботи, систематизувалися та узагальнювалися результати дослідження, оформлялися результати кваліфікаційної роботи.

Таким чином, проаналізувавши наукову базу з питань досліджень толерантності, ми здійснили констатувальний зріз стану поінформованості підлітків з питань толерантності та дослідження відповідних критеріїв формування толерантної особистості (когнітивного, мотиваційно-стимулюючого, емоційно-оціночного, оціночно-рефлексивного та

комунікативно-діяльнісного), а також критеріїв толерантного середовища закладу освіти (зокрема, питання безпеки, комфорту та задоволеності) серед здобувачів освіти. Протягом березня-травня 2023 року була здійснена діагностика серед 264 учнів 5-9 класів на базі комунального закладу загальної середньої освіти «Ліцей № 2 Хмельницької міської ради. З метою діагностики критеріїв толерантної особистості та толерантного (безпечного) освітнього середовища ми використали наступний діагностичний інструментарій:

1. для дослідження когнітивного критерію – вільний прямий асоціативний психолінгвістичний експеримент («Продовжте речення»);

2. для діагностики емоційно-оціночного та емоційно-рефлексивного критеріїв – методика діагностики емпатії особистості Л. Журавльової [5, с.18-19];

3. з метою визначення мотиваційно-стимулюючого та комунікативно-діяльнісного критеріїв використали «Тест-опитувальник якісних показників толерантності» (О. Саннікова, О. Бабчук) [27, с. 2-23];

4. для дослідження рівня загальної комунікативної толерантності використана «Методика діагностики загальної комунікативної толерантності (В. Бойко)»;

5. для діагностики критеріїв освітнього середовища використана анкета для дітей – «Безпечне освітнє середовище».

Безпосередньо діагностична робота здійснювалась в онлайн-форматі за допомогою програмного забезпечення додатку Google Forms. В таблиці 2.1 представлений розподіл респондентів за статтю та відповідно до класу навчання.

Таблиця 2.1 – Розподіл здобувачів освіти за навчальними класами

Групи респондентів	Стать						
	Чол.	Жін.	5 клас	6 клас	7 клас	8 клас	9 клас
Учні 5-11 класів	99	165	20	82	58	66	38

Для проведення психолінгвістичного дослідження [51], необхідно дотримуватися певних умов: організація ситуації щодо дослідження; активне втручання у змодельовану ситуацію; дослідник повинен системно маніпулювати чинниками, це може бути один чи кілька; реєстрація поведінкових змін об'єкта, що вивчається.

Вільний прямий асоціативний експеримент проводиться відповідно до певних правил:

1. **Обов'язкова наявність групи досліджуваних.** До експерименту залучаються респонденти, кількість яких залежить від мети експерименту. Зазвичай, мінімумом є тридцять осіб, але щоб отримані дані були більш достовірними, рекомендується залучати не менше 60 осіб. Експерименти можуть бути індивідуальними або проводитись у групі.

2. **Формування завдань** має здійснюватися з урахуванням всіх суперечливих думок, що існують у теорії даного напрямку дослідження. **Обов'язково наявність спеціальної інструкції** для респондентів в усному чи письмовому вигляді для виконання завдання. У процесі досліджувані виконують зазначені завдання без залучення експериментаторів, щоб забезпечити високу достовірність результату. Число завдань, необхідні виконання в процесі експерименту, також потрібно враховувати. Наприклад, в асоціативному експерименті використовується від 5 до 30 слів-стимулів. Чим більший обсяг стимульного матеріалу, тим більшою мірою експеримент сприяє втомі, зниження інтересу та прояву реакцій екстрасигнального характеру.

3. У досліджуваних має бути достатньо вільного часу для проходження експерименту. Нестача часу, розсіяна увага безпосередньо впливають на підсумковий результат експерименту. Бажано вибирати для експерименту ранковий час, коли досліджувані добре відпочили за ніч та перебувають в активній фазі працездатності, не відчують голоду і перебувають у комфортних фізичних умовах.

4. Будь-який експеримент, у тому числі і психолінгвістичний, має на увазі заповнення протоколів, що мають таку структуру: назва, що відображає сенс

експерименту; ціль; робоча гіпотеза; вид завдань, що пропонуються; правила, якими формується опитувальна анкета; дата, а також час, що виділяється для експерименту; стать, вік респондентів; кількість респондентів; час, який було заплановано та фактично витрачений час; результати; інтерпретація експерименту.

Коли експеримент проведено, виконується підрахунок, підсумовування, узагальнення та інтерпретація відповідей. Висновок, отриманий в результаті експерименту, співвідноситься з гіпотезою, щоб підтвердити її або спростувати. Однак, слід пам'ятати, що для досягнення максимальної достовірності даних, досліджуваний стимул необхідно вивчати комплексно, використовуючи різні методики.

Наступна методика діагностики емпатії Л. Журавльової складається із сюжетних колізій, де герої потрапляють в різні ситуації, пов'язані з емпатією. До кожної події пропонується 7 варіантів відповідей вирішення. Передбачена також відповідь респондента. Вона визначається експериментатором у відповідності до змісту щодо запропонованих шляхів розв'язання ситуації. Героями сюжетів є одноліток, доросла людина, маленька дитина, людина похилого віку, тварина.

Кожен із варіантів відповідей представляє один із видів чи форм емпатії, тобто певного емпатійного ставлення [4]. Методика дозволяє визначити наступні досліджувані шкали (фактори):

- 1) антиемпатія;
- 2) індиферентність (пасивне сприйняття ситуації) – індиферентне емпатійне ставлення;
- 3) співпереживання – егоцентричне емпатійне ставлення;
- 4) хвилювання з приводу почуттів Іншого (співчуття) – суб'єктоцентричне емпатійне ставлення;
- 5) моделювання поведінки (внутрішнє сприяння) – пасивне емпатійне ставлення;
- б) реальне сприяння не на шкоду собі – активне емпатійне ставлення;

7) альтруїстична стратегія поведінки (реальне сприяння на шкоду собі) – дієве трансцендентне емпатійне ставлення.

Діагностика дозволяє також визначити загальний показник емпатійності, що становить суму всіх форм емпатії та антиемпатії. Це інтегральний показник емпатії. Водночас, вона диференціюється на рівні розвитку – дуже низький, низький, середній, високий, дуже високий. Методика має три варіанти згідно різних вікових груп (А, Б, В): молодших школярів, підлітків і юнаків та дорослих людей.

Для визначення мотиваційно-стимулюючого та комунікативно-діяльнісного критеріїв ми застосували «Тест-опитувальник якісних показників толерантності» (О. Саннікова, О. Бабчук). Методика дозволяє виділити та описати структуру якісних показників досліджуваного явища за трьома шкалами: емоційний, когнітивний та поведінковий компоненти толерантності. Тест-опитувальний містить 45 тверджень – по 15 на кожному досліджувану шкалу, в тому числі, прямі та зворотні твердження. Бланк передбачає варіанти відповідей згідно шкали: «безумовно, так», «мабуть, так», «мабуть, ні», «безумовно, ні».

Згідно інструкції, процедура тестування проводиться шляхом оцінювання відповідей за шкалою та підраховується сума всіх показників. Максимальна кількість балів за кожним показником становить 60. Далі визначається загальний показник толерантності, який являє собою середнє арифметичне значення за всіма оцінками: $ZPT = (\text{емоційний} + \text{когнітивний} + \text{поведінковий}) / 3$. Отримані бали переносять в процентилі та визначають рівні прояву загального показника толерантності та окремих її показників.

75-100 процентилей – високий рівень толерантності свідчить про риси особистості, яка приймає інших людей такими, як вони є, з повагою та інтересами до чужих позицій, переконань, думок, поведінки, з розумінням та позитивним ставленням до іншої особистості.

0-25 процентилей вказує на низький рівень толерантності. Такі люди не приймають інших, у них відсутнє позитивне ставлення до поглядів, думок,

світогляду, способу життя та поведінки, яка відрізняється від їхньої. Низька толерантність характеризується різким неприйняттям індивідуальності іншого, наявністю негативних думок, установок стосовно всього відмінного.

Високі показники емоційного компоненту толерантності вказують на схильність особистості до прояву позитивного ставлення до іншої людини та її схвалення. Низькі значення свідчать про емоційну нестриманість, агресивність, емоційну холодність, дратівливість, відчуженість, зневагу аж до емоційної нетерпимості.

Високі значення когнітивного компоненту толерантності свідчать про нейтральні або позитивні думки та установки щодо іншої людини, її позицій, релігійних переконань, принципів тощо. Наявність розумових характеристик та знань дозволяють толерантно зрозуміти іншу людину. Низькі показники вказують на присутність думок, які заважають зрозуміти та приймати права інших людей на власні думки та погляди.

Високі показники поведінкового компоненту толерантності вказують на здатність особистості сприймати іншого, як носія відмінних форм поведінки та вибудовувати власну поведінку таким чином, щоб не перешкоджати іншому бути самим собою. Низькі значення, навпаки, описують людину нетерпиму, нестриману, яка здатна імпульсивно проявляти своє незадоволення іншою особою, ситуаціями, подіями; така особистість може навіть бути ворожою стосовно чужих поглядів, позицій опонента. Низькі значення поведінкової толерантності можуть виявлятися в різких та жорстких реакціях до іншої людини, її поведінки, висловів тощо.

Наступна діагностика здійснювалась за допомогою «Методики діагностики загальної комунікативної толерантності (В. Бойка)». Метою цього дослідження є визначення рівня загальної комунікативної толерантності. Відповідно інструкції, респондентам потрібно оцінити наскільки запропоновані судження їх стосуються. Відповіді потрібно оцінити згідно шкали від 0 до 3 балів, де 0 – зовсім невірно, 1 – вірно частково, 2 – вірно значною мірою, 3 – вірно найвищою мірою.

У першій шкалі визначається рівень неприйняття або нерозуміння індивідуальності іншої людини, у другій – використання себе як еталона при оцінці поведінки й напряду думок інших людей, третя шкала визначає категоричність або консерватизм в оцінках інших людей, шкала четверта діагностує невміння приховувати або згладжувати неприємні почуття при зіткненні з некомунікабельними рисами партнерів, у п'ятій шкалі визначається прагнення переробити, перевиховати партнерів, у шостій – прагнення підлаштувати партнера під себе, зробити його «зручним», сьома шкала досліджує невміння вибачати іншим помилки, незручність, ненавмисно заподіяні людині неприємності, у восьмій шкалі визначається нетерпимість до фізичного або психічного дискомфорту, що створюється іншими людьми, дев'ята шкала визначає невміння пристосовуватися до характеру, звичок і бажання інших.

Обробка та інтерпретація результатів дослідження відбувається шляхом підрахунку загальної суми балів. Максимальна сума балів за кожною шкалою – 15, загальна за всіма шкалами – 135. Чим більша кількість отриманих респондентом балів, тем вищий ступінь його нетерпимості до оточуючих. Аналіз відповідей за окремими шкалами дозволяє визначити найбільш характерні аспекти й тенденції прояву комунікативної толерантності й інтолерантності особистості.

Для діагностики критеріїв освітнього середовища Ліцею № 2 Хмельницької міської ради була використана анкета для дітей – «Безпечне освітнє середовище». Анкетування передбачає дослідження різних параметрів середовища. Здобувачі освіти повинні відповісти, чи є безпечними облаштування території закладу та розташування приміщень; чи забезпечується у закладі освіти комфортний повітряно-тепловий режим, облаштування та утримання туалетів, належне освітлення, прибирання приміщень, дотримання питного режиму, раціональне використання приміщень і комплектування класів. Визначається, чи проводяться навчання та інструктажі з охорони праці, безпеки життєдіяльності, пожежної безпеки, правил поведінки учнів в умовах

надзвичайних ситуацій. Також учні мають оцінити, наскільки вони дотримуються вимог щодо охорони праці, безпеки життєдіяльності, пожежної безпеки, правил поведінки у закладі освіти. Важливим питанням стоїть організація харчування у закладі освіти. Передбачається, що вона має сприяти формуванню культури здорового харчування у здобувачів освіти. Діагностується також поінформованість учнів щодо безпечного використання мережі Інтернет.

Наступним розділом анкети є визначення особливостей освітнього середовища, вільного від будь-яких форм насильства, дискримінації, булінгу. Також в анкеті передбачені питання щодо формування інклюзивного, розвивального та мотивуючого до навчання освітнього простору шляхом відповідної архітектурної доступності, забезпеченості асистентами вчителями, практичними психологами, вчителем-дефектологом, іншими фахівцями для реалізації інклюзивного навчання. Аналізується, наскільки простір і ресурси бібліотеки/інформаційно-ресурсного центру використовуються для групової, індивідуальної, проектної роботи у межах освітнього процесу з метою безпечних, толерантних форм комунікації учасників освітнього процесу.

Таким чином, використаний діагностичний інструментарій дозволив здійснити дослідження особливостей міжособистісної толерантності підлітків як умови безпечного освітнього середовища. Результати діагностики та їхній аналіз представлені у наступному пункті кваліфікаційної дипломної роботи.

2.2 Діагностика рівнів прояву толерантності у підлітків та особливостей безпеки освітнього середовища

З метою проведення діагностики в онлайн-форматі серед учнів 5-9 класів ми створили окремі електронні форми за допомогою програмного забезпечення додатку Google Forms. Перший етап діагностики мав на меті за допомогою вільного прямого асоціативного експерименту виявити семантичні простори досліджуваного концепту «толерантність». Асоціативні зв'язки

встановлюються у процесі набуття суб'єктивного досвіду, а також пізнання досвіду історії діяльності людства. Ці зв'язки обумовлені, як безпосереднім контекстом культури, в якій формується та розвивається особистість, так і її індивідуальним досвідом. Таким чином, ми змогли виявити імпліцитні та експліцитні уявлення респондентів про толерантність. Сукупність генерованих асоціацій на стимули дозволило встановити семантичне поле даної лексеми. Так, в таблиці 2.2 представлені високочастотні асоціації досліджуваних респондентів – учнів 5-9 класів.

Таблиця 2.2 – Значущі асоціації респондентів на стимул «толерантність»

№	5 класи	6 класи	7 класи	8 класи	9 класи
1	Терпимість	Ввічливість	Повага	Повага	Відповідальність
2	Повага	Повага	Ввічливість	Терпимість	Повага
3	Сприйняття	Обережність	Вихованість	Прийняття іншого	Терплячість
4	Розуміння	Гарні слова	Прийняття	Терплячість	Чуйність
5	Самовиявлення	Доброта	Добре ставлення	Виховання	Милосердя
6	Лояльність	Краса людини	Терпимість	Ввічливість	Сприймання
7	Терплячість	Допомога	Стійкість	Розуміння	Розуміння
8	Стримане реагування	Тактовне ставлення	Витривалість	Стриманість	Дружелюбність
9	Терпіння	Вихованість	Розуміння	Самовираження	Шанобливе ставлення
10	Вихованість	Розуміння	Адекватне реагування	Свобода	Самовираження
11	Прийняття особливостей	Ввічливість	Однакове ставлення	Відмінність інтересів	Терпимість
12	Хороше ставлення	Підтримка	Стримана поведінка	Дипломатія	Ввічливе ставлення
13	Етичне ставлення	Щедрість	Уважність	Однакове ставлення	Тактовність
14	Доброзичливість	Доброзичливість	Чуйність	Поблажливість	Лояльне ставлення
15	Підтримка	Люб'язність	Свобода думки	Стриманість	Вихованість
16	Гуманність	Хороша поведінка	Спокій	Уважність	Стриманість
17	Шанобливе ставлення	Чемність	Терпіння	Право вибору	Взаємоповага
18	Розсудливість	Культурне ставлення	Сприйняття	Пристосованість	Правильна поведінка
19	Тактовність	Етикет	Доброта	Делікатність	Терпіння
20	Взаємоповага	Вишуканість	Включення	Доброта	Права інших

Таким чином, за допомогою аналізу асоціативних полів за першою реакцією респондентів на стимул «толерантність» ми зробили висновок, що зміст та характер реакцій істотно не відрізняється серед лексем за 20 першими рангами. Провідними реакціями для учнів 5-9 класів є «повага» та «розуміння».

Також серед ключових асоціацій підлітки визначили терплячість, сприйняття інших, терпимість, доброту та доброзичливість, етикет, ввічливість та вихованість.

Визначення віддалених та одиничних реакцій показало, що асоціативні поля належать до різної тематики: психологічної, духовно-моральної, культурно-філософської. Серед слів-асоціацій найчастіше спостерігаються такі: спокій, уважність, стриманість, чемність гуманність, шанобливе ставлення, право вибору, розсудливість, тактовність, делікатність, хороша, правильна поведінка. Уся сукупність реакцій є позитивного спрямування. Враховуючи це, ми можемо зробити висновок, що усі підлітки позитивно сприймають концепт «толерантність».

В межах дослідження ми також з'ясували, коли та від кого учні вперше почули слово «толерантність». Так, у таблиці 2.3 представлено зведені дані стосовно джерела знайомства із досліджуваним поняттям.

Таблиця 2.3 – Першоджерела знайомства респондентів із толерантністю (%)

Групи	5 класи	6 класи	7 класи	8 класи	9 класи
Батьки, бабусі, дідусі, інші родичі	42,3	45,4	41,5	48,3	40,4
Вчителі школи	11,4	46	41,6	18,6	22,9
ЗМІ, Інтернет	2,4	2,1	3,4	2,2	3,9
Самоосвіта, книги	0,8	-	-	0,7	1,3
Заклади дошкільної освіти	2	4,1	6,8	0,5	2,7
Друзі	7,2	2,7	6,7	2,9	6,7

З результатів опитування встановлено, що 42,3% 5-тикласників вперше почули про толерантність від батьків (бабусь, дідусів). 45,4% учнів 6-х класів дізнались про толерантність від матері і батька, а 46% - від вчителів школи. Схожа ситуація і з учнями 7-х класів, де 41,6% почули слово від вчителів і 41,5% - від батьків. Учні 8-х класів дізналися про толерантність від своїх батьків, родичів (48,3%), вчителів школи (18,6%). Подібний відсотковий розподіл продемонстрували учні 9-х класів: від своїх батьків – 40,4%, вчителів школи – 22,9%.

Таким чином, ми дослідили, які канали поінформованості є найбільш релевантними для учасників освітнього процесу. Відповідно, учнів найбільше інформують батьки, родина, вчителі у школі, вихователі під час перебування у дитячих садочках. Враховуючи, що з 1995 року 16 листопада щорічно відзначається Міжнародний день толерантності, ми дослідили, чи знають про нього респонденти (див. таблиця 2.4).

Таблиця 2.4 – Знання респондентів про день толерантності

Відповідь	5 класи	6 класи	7 класи	8 класи	9 класи
«Так»	96,9%	59,4%	70,9%	69,7%	75,9%
«Ні»	3,1%	40,6%	29,1%	30,3%	24,1%

Отже, ми дослідили, що більше 74% опитаних здобувачів освіти знають про дату відзначення дня толерантності. Найменше знають про цей день – учні 6-х класів (59,4%). Також ми дослідили, чи знають учні про різновиди толерантності. У таблиці 2.5 представлені зведені дані про знання учнів стосовно кожного виду толерантності.

Таблиця 2.5 – Знання респондентів про види толерантності (%)

Вид толерантності	5 класи	6 класи	7 класи	8 класи	9 класи
Міжособистісна	39,8	74,8	71,1	71,4	95,4
Міжкультурна	61,6	68,3	56,1	71,4	83,1
Міжетнічна	11,6	33,7	39,6	42,9	66,2
Професійна	40,9	59,8	77,5	78,6	93,8
Управлінська	22,4	26	29,4	50	66,2
Між поколіннями	30,6	61	65,8	50	83,1
Гендерна	13,9	57,3	52,4	46,4	80
Соціально-економічна	25,9	48,4	25,7	35,7	52,3
Міжконфесійна	11,1	26,4	28,9	21,4	53,8
Політична	33,5	58,5	41,2	42,9	56,9

Згідно отриманих результатів ми з'ясували, що найвищий рівень знань про види толерантності мають учні 9-х класів. Учні 5 класів мають низький рівень знань про гендерну (13,9%), міжетнічну толерантність (11,6%), управлінську (22,4%), між поколіннями (30,6%), соціально-економічну (25,9%), міжконфесійну (11,1%) та політичну (33,5%). Учні 6-х класів мало інформовані про управлінську (26%), міжетнічну (33,7%) та міжконфесійну (26,4%) види

толерантності. Учні 7-х класів відмітили у себе відсутність знань про управлінську толерантність (29,4%), соціально-економічну (25,7%) та міжконфесійну (28,9%). Серед учнів 8-х класів лише 21,4% знають про міжконфесійну толерантність, а 35,7% – про соціально-економічну (рис. 2.1).

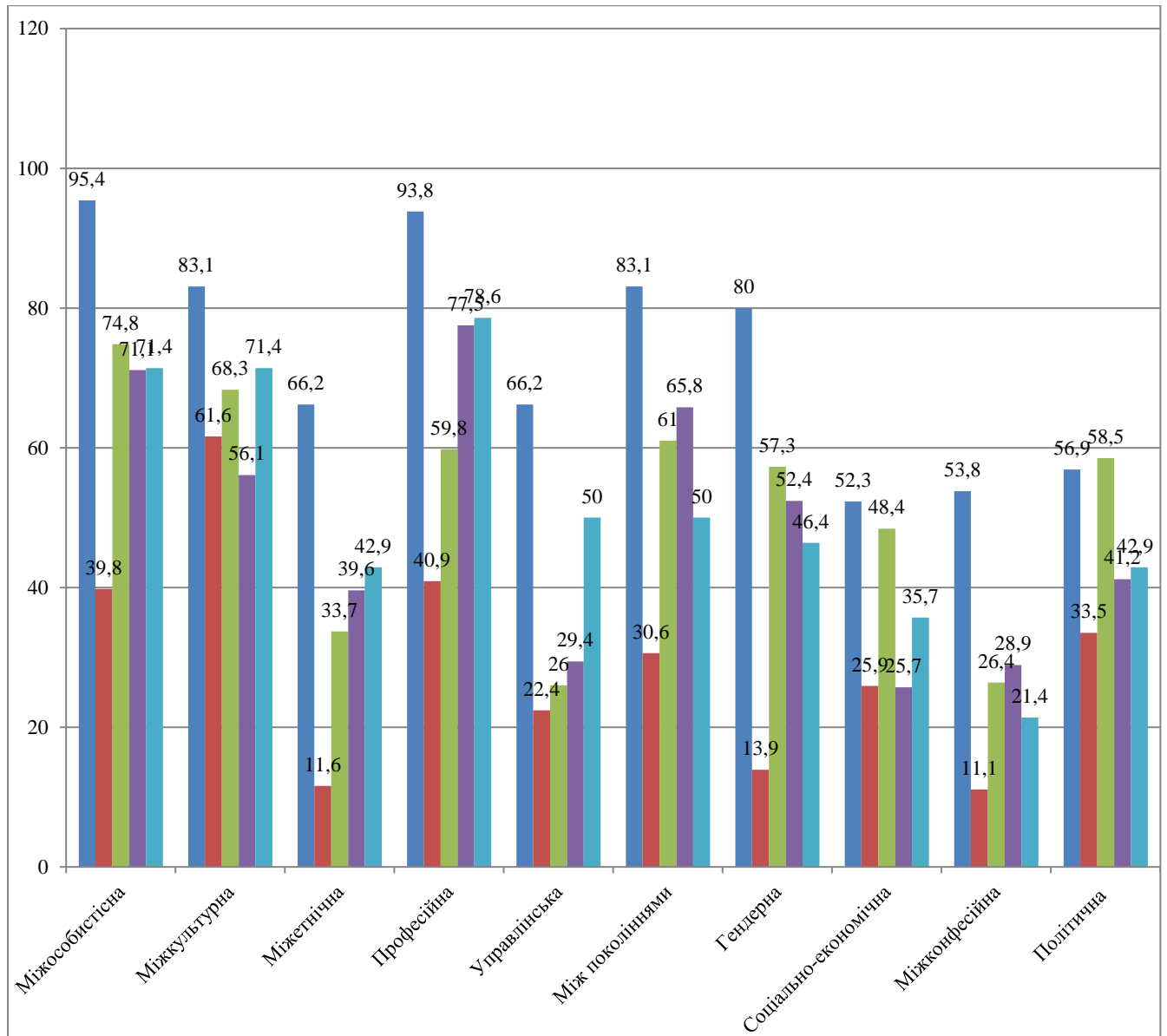

Рисунок 2.1 – Діаграма поінформованості респондентів про різні види толерантності

Наступним кроком у діагностичній роботі було визначення інтегрального показника емпатії респондентів та її окремих форм і видів за допомогою методики діагностики емпатії особистості Л. Журавльової (див. табл. 2.6).

Таблиця 2.6 – Значення показників форм та видів прояву емпатії різних груп респондентів (%)

Досліджувані шкали (фактори)	5 класи	6 класи	7 класи	8 класи	9 класи
Антиемпатія	3,2	11,6	13,7	9,6	12,9
Індиферентність	13,8	30,9	19,8	17,5	18,6
Співпереживання	36,2	12,4	15,0	19,4	39,7
Співчуття	43,1	25,6	29,8	25,8	28,6
Внутрішнє сприяння (пасивна емпатія)	8,0	14,8	37,3	22,4	16,4
Реальне сприяння не на шкоду собі	12,3	6,9	18,4	35,7	15,7
Реальне сприяння на шкоду собі (альтруїстична поведінка)	13,8	11,1	16,4	27,8	11,4

Відповідно отриманих даних, ми спостерігаємо наявність респондентів різних категорій (навчальних класів), які продемонстрували високий рівень антиемпатії: 3,2% – 5 класи, 11,6% – 6 класи, 13,7% – 7 класи, 8 класи – 9,6% та 9 класи – 12,9%. Отримані результати свідчать про необхідність застосування практичних форм та методів роботи щодо зменшення відсоткового значення цього показника. Нижче, у таблиці 2.7 ми представили інтегральні рівні емпатії серед усіх категорій досліджуваних.

Таблиця 2.7 – Рівні інтегральної емпатії досліджуваних учнів

Рівні	5 класи	6 класи	7 класи	8 класи	9 класи
<i>Дуже низький</i>	3,2	11,6	13,7	9,6	12,9
<i>Низький</i>	13,8	30,9	19,8	17,5	18,6
<i>Середній</i>	36,2	12,4	15,0	19,4	39,7
<i>Високий</i>	43,1	25,6	29,8	25,8	28,6
<i>Дуже високий</i>	8,0	14,8	37,3	22,4	16,4

Серед учнів 5-х класів маємо 17% респондентів з низьким та дуже низьким рівнем емпатії, серед учнів 6-х класів – 42,5% опитаних, серед учнів 7 класів – 33,5% школярів. Також визначили 27,1% учнів 8 класів із низькими значеннями здатності до емпатії. 31,5% учнів 9-х класів продемонстрували рівні низької емпатії, що потребують корекції.

Наступним етапом з метою визначення мотиваційно-стимулюючого та комунікативно-діяльнісного критеріїв толерантності ми застосували «Тест-опитувальник якісних показників толерантності» (О. Саннікової, О. Бабчук). Якісні показники толерантності представлені в таблиці 2.8.

Таблиця 2.8 – Якісні показники толерантності (%)

Назва показника	5 класи	6 класи	7 класи	8 класи	9 класи
Емоційний показник толерантності	70	13,9	17,3	42,4	36,4
Когнітивний показник толерантності	52,3	25,9	38,4	25,7	35,7
Поведінковий показник толерантності	53,8	11,1	26,4	28,9	21,4
Загальний показник толерантності	31,1	16,9	27,4	32,3	58,7

З результатів опитування видно, що найвищий загальний показник толерантності мають учні 9-х класів (58,7%). Лише 16,9% учнів 6 класів продемонстрували високий загальний рівень толерантності. Майже третина (27,4%) учнів 7 класів мають добре розвинені структурні показники толерантності та високий загальний рівень. 32,3% учнів 8 класів і 31,1% учнів 5 класів володіють усіма показниками толерантності на високому рівні (рис.2).

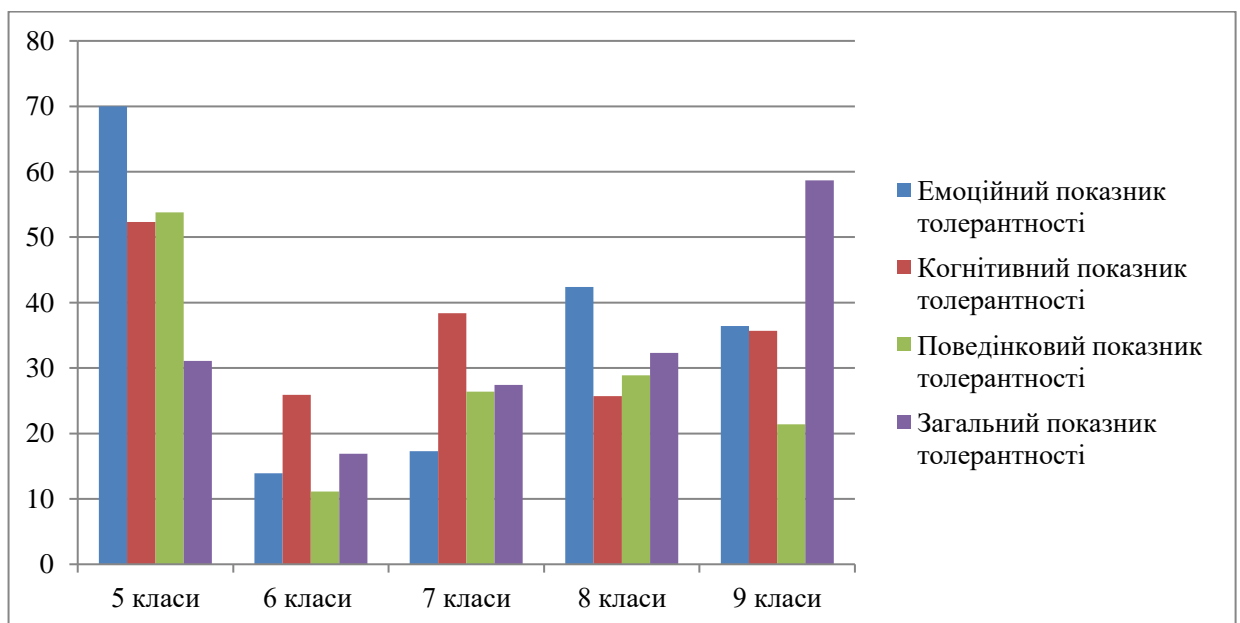

Рисунок 2.2 – Якісні показники толерантності учасників освітнього процесу

З метою оцінки комунікативної толерантності учнів 5-9 класів ми використовували «Тест комунікативної толерантності» В. Бойка та критеріально-орієнтований підхід до оцінки результатів [12, с. 13]. Тест дозволив діагностувати толерантні та інтолерантні особистісні установки, які присутні у процесі спілкування. Дев'ять блоків питань тесту дозволяють відобразити особливості поведінки людини в певних ситуаціях спілкування. Якісно-кількісний аналіз бальних оцінок дав можливість розподілити респондентів за рівням розвитку комунікативної толерантності (від високого ступені виразності до повного неприйняття оточуючих).

Результати діагностики респондентів представлені у таблиці 2.9, які були об'єднані у дві групи: I група – 5-6 класи, II група – 7-9 класи.

Таблиця 2.9 – Порівняльні дані ступенів прояву комунікативної толерантності в учнів 5-9 класів (%)

Групи / Класи	Високий ступінь	Середній ступінь	Низький ступінь	Повне неприйняття
I група: 5-6 класи	15	53,3	31,7	0
II група: 7-9 класи	8,3	50	40	1,7

Високий ступінь виразності толерантності показали відповідно 15% учнів 5-6 класів та 8,3% учнів 7-9 класів. Даний рівень толерантності у спілкуванні передбачає прийняття індивідуальних характеристик партнера, здатність до діалогічної взаємодії, високий рівень саморегуляції та самоконтролю поведінки. Відповідно, 31,7% респондентів I групи та 40% респондентів II групи показали низький рівень виразності толерантності до партнера по спілкуванню, що може виявлятися в байдужості до партнера, агресивних та конфліктних форм поведінки.

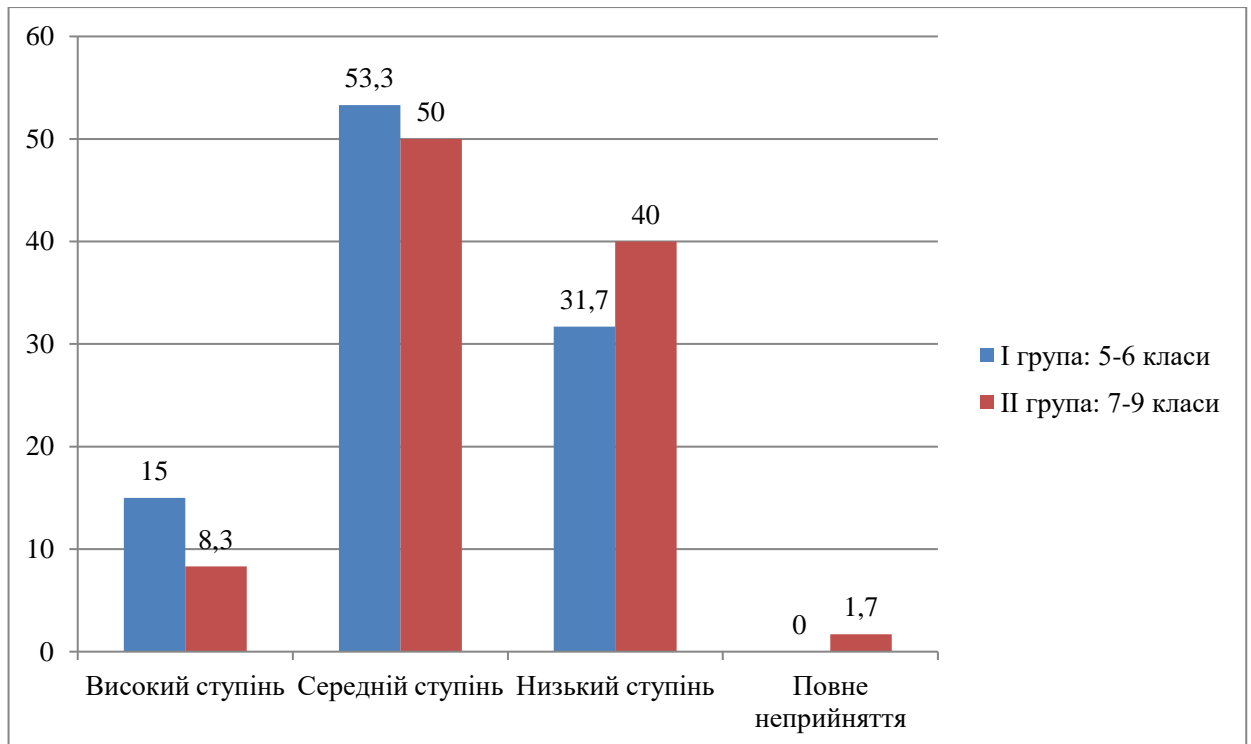

Рисунок 2.3 – Ступені прояву комунікативної толерантності підлітків

У респондентів II групи зафіксовано в 1,7% випадків повне неприйняття партнера зі спілкування. У більшості учнів 5-9 класів зафіксовано середній ступінь виразності комунікативної толерантності (відповідно 53,3% та 50%). Респондентів цієї групи відрізняє стриманість у спілкуванні, ситуативність поведінкових реакцій. Аналіз кількісних даних свідчать про те, що у респондентів I групи виражена тенденція до середньо-високих значень комунікативної толерантності, у досліджуваних II групи – до середніх та низьких значень.

Детальний аналіз результатів за рівнями виразності комунікативної толерантності за різними показниками виявив наступну тенденцію. Найвищий рівень респонденти виявили за показником «Неприйняття та нерозуміння індивідуальності людини» (33,3% – I група та 20% – II група) та показником «Нетерпимість до фізичного чи психічного дискомфорту, що створюють люди» (20% – II група). Найбільший відсоток низьких значень спостерігається у II групі респондентів за показниками «Категоричність чи консерватизм оцінки інших людей» (53,3%), «Прагнення підлаштувати партнера під себе» (53,4%),

що може ускладнювати розуміння індивідуальних характеристик партнера і призводити до конфліктної взаємодії.

Таким чином, за результатами вивчення, респонденти I групи (учні 5-6 класів) більш терплячі, миролюбні, безконфліктні, здатні приймати індивідуальність оточуючих людей, порівняно з учнями 7-9 класів.

З метою діагностики критеріїв освітнього середовища ми використали анкету для самооцінювання здобувачів освіти – «Безпечне освітнє середовище». Результати спостереження за освітнім середовищем та анкетування учнів 5-9 класів засвідчують, що керівництво та колектив школи працюють над створенням комфортних та безпечних умов для усіх учасників освітнього процесу. 65,4% опитаних учнів (65,4%) вказали, що задоволені освітнім середовищем та облаштуванням території довкола Ліцею №2. 84% учнів позитивно оцінили дизайн приміщень освітнього закладу. За результатами проведеного опитування 65,4% учнів 2-11 класів зазначили, що їм подобається перебувати у школі і 52% стверджують, що почувають себе комфортно у закладі освіти.

За результатами проведеного анкетування 86,2% учнів 5-9 класів зазначили, що вважають безпечною територію закладу. Більшість учнів вважають, що в Ліцеї №2 підтримується належний рівень чистоти, якісно облаштовані територія, навчальні кабінети, їдальня, забезпечується комфортний температурний режим. Туалетні кімнати є роздільними для хлопчиків та дівчат, поділені згідно вікових категорій здобувачів освіти. Також вони забезпечені усім необхідним (рукомийники, туалетний папір, мило, електрорушники), проте потребують часткової реконструкції. Переважна більшість учнів (75%) оцінюють чистоту та облаштування навчальних кабінетів на високому рівні.

Для реалізації освітньої програми Ліцей №2 Хмельницької міської ради має всі необхідні навчальні кабінети та приміщення. Кабінети початкових класів обладнані відповідним матеріально-технічним забезпеченням: телевізорами, комп'ютерами, ламінаторами, принтерами, дидактичними, демонстраційними та роздатковими матеріалами, які виготовлені з безпечних

та якісних матеріалів. Водночас, є навчальні кабінети основної та старшої школи, які недостатньо обладнані засобами навчання відповідно до вимог законодавства та освітньої програми.

У актовій залі зроблений якісний, сучасний ремонт. Вона забезпечена усім необхідним технічним обладнанням (проектором, музичною апаратурою, мікрофонами). В ліцеї функціонує бібліотека, де проводиться різноманітна та системна робота з учнями. Шкільна їдальня функціонує на 250 посадочних місць. Згідно опитування, 71,7% учнів задоволені шкільною їдальнею, смачною та корисною їжею. 65,8% респондентів задовольняють умови організації харчування у закладі.

68,6% учнів знають правила поведінки у школі. Також учнів регулярно із залученням спеціальних служб інформують щодо охорони праці, безпеки життєдіяльності під час навчальних занять, пожежної безпеки, правил поведінки під час надзвичайних ситуацій та в умовах воєнного стану. Відповідно до результатів проведеного анкетування, 73,6% учнів поінформовані щодо правил безпечного використання Інтернету (це відбувається систематично, як на позакласних заходах, так і на уроках інформатики).

Значну увагу у закладі освіти приділяють заходам щодо адаптації та інтеграції учнів до освітнього процесу. Основні акценти роблять на адаптацію учнів 1-х, 5-х, 10-х класів, новоприбулих учнів, дітей з особливими освітніми потребами, учні з інших населених пунктів – внутрішньо-переміщених осіб. Так, щороку проводиться вивчення рівня адаптації першокласників до навчального закладу. За результатами вивчення адаптації розробляються методичні рекомендації для класоводів, вчителів-предметників та батьків. Також інтенсивно проводиться робота з питань адаптації до умов навчання учнів 5-х класів в середній ланці школи за наступними напрямками: діагностична, розвиваюча, корекційна, профілактична робота вчителів середньої ланки, практичного психолога, соціального педагога, членів адміністрації.

Окремим напрямком у закладі освіти проводиться антибулінгова політика. Розроблено, затверджено та оприлюднено на сайті ліцею план заходів на поточний навчальний рік, щодо запобігання та протидії булінгу; створено рекомендації про застосування діагностичних методик щодо виявлення та протидії домашньому насильству відносно дітей; розроблено порядок реагування на випадки боулінгу та надання заяв про випадки булінгу. Згідно анкетування, 37,1% учнів вказали, що потерпали від випадків цькування, але ні до кого не зверталися за допомогою. 88,1% опитаних зазначили, що їхні права дотримуються у закладі освіти.

Таким чином, опрацювавши результати анкетування щодо освітнього простору Ліцею №2 Хмельницької міської ради, ми дійшли висновку, що комплексна оцінка вказує на високий рівень безпечності освітнього середовища. Тому, для виявлення зв'язку між показниками, отриманих шляхом діагностики, ми використали коефіцієнт кореляції Пірсона (табл. 2.10).

Таблиця 2.10 – Кореляційний аналіз між показниками толерантності підлітків та безпечним освітнім середовищем

Показники толерантності	Безпечне освітнє середовище
Антиемпатія	-0,124
Індиферентність	-0,308
Співпереживання	0,213
Співчуття	0,297
Внутрішнє сприяння (пасивна емпатія)	0,167
Реальне сприяння не на шкоду собі	0,234
Реальне сприяння на шкоду собі (альтруїстична поведінка)	-0,302
Інтегральна емпатія	0,345
Емоційний показник толерантності	0,498*
Когнітивний показник толерантності	0,652*
Поведінковий показник толерантності	0,526*
Комунікативна толерантність	0,177
Загальний показник толерантності	0,649*

* - при значенні $p < 0,01$

Так, у таблиці 2.10 представлений результат кореляційного аналізу, де показано, які показники толерантності мають найбільш виражені прямі та зворотні зв'язки із безпечним освітнім середовищем. Індиферентність (-0,308) та антиемпатія (-0,124) мають тісні обернені зв'язки із безпечним освітнім середовищем.

Прямий тісний кореляційний зв'язок присутній між інтегральною емпатією та безпечним освітнім середовищем. Найбільш значущі зв'язки спостерігаються між емоційним (0,498), когнітивним (0,652), поведінковим (0,526) та загальним показниками толерантності (0,649).

Таким чином, ми визначили, що толерантність підлітків та її компоненти прямо взаємозалежні із безпекою освітнього середовища, і ми можемо припустити, що впливають, безпосередньо, на психологічну безпеку у навчальних колективах. Тому кореляційний аналіз дозволив стверджувати, що міжособистісна толерантність виступає однією з умов безпечного освітнього середовища, а саме його психологічної складової. Відповідно, виховання та розвиток міжособистісної толерантності у підлітків в процесі навчання у школі сприятиме формуванню безпечного освітнього середовища.

2.3 Практичні рекомендації щодо розвиткової роботи з підлітками з виховання міжособистісної толерантності

Виховання міжособистісної толерантності підлітків можливе лише шляхом комплексного впровадження програми виховання толерантності у закладі освіти, що передбачає залучення усіх учасників освітнього процесу: безпосередньо самих підлітків, їхніх батьків та вчителів. Основними завданнями є: виховання толерантної свідомості особистості підлітка різними психолого-педагогічними засобами та прийомами; організація позашкільної діяльності та формування досвіду толерантної поведінки учнів середньої школи; стимулювання толерантної поведінки у рамках діяльності реалізації «Школи толерантності».

Розвиткова робота з підлітками щодо виховання міжособистісної толерантності має здійснюватися відповідно до наступних принципів:

– принцип культуровідповідності через співвіднесення та інтеграцію культурного та етнічного середовища, в якому існують підлітки зі світовою культурою, нацією, сім'єю;

– принцип зв'язку виховання толерантності із життям, спрямований на єдність соціально та педагогічно організованого виховного процесу та реального життєвого досвіду щодо толерантності підлітків, розуміння результатів та наслідків прояву інтолерантності у світі;

– принцип врахування індивідуальних та статево-вікових особливостей підлітків, що дозволяє розмежувати індивідуальні (вже сформовані норми поведінки, етичні настанови, особливості розвитку емоційно-вольової сфери, інтелекту, рівень розвитку психічних процесів, особливості характеру, вміння вибудовувати міжособистісні відносини, наявність та розвиток природних та духовних здібностей тощо) і статеві (гендерні відмінності соціальної поведінки та особистісних характеристик) особливості;

– принцип цілеспрямованості, що стимулює прагнення до самовдосконалення, до толерантності; постановка цілей на основі інтересів, прагнень, потреб, характерних для дітей підліткового віку. Особлива увага приділяється моральному підґрунтю, на підставі якого надалі формується поведінка, етичні установки, ступінь розвитку психічних процесів, низка характерологічних особливостей, особистого досвіду взаємин;

– принцип шанобливого ставлення до особистості, що дозволяє організувати спілкування з позиції педагогічного такту, доброзичливості, орієнтації на гуманне ставлення до будь-яких обставин. При формуванні толерантності як моральної риси, важливо спочатку бачити в підлітку особистість, схильну до процесу саморозвитку, що демонструє здатність до змін з її подальшою самореалізацією;

– принцип діалогічності та співробітництва створює можливість діалогізації процесу співробітництва, а також опори на нього як провідного

типу взаємодії, що виступає як обов'язковий для дотримання принципу формування толерантності. При цьому діалог та співробітництво мають бути пріоритетами взаємодії у структурі: учень-учень, учень-вчитель, учень-вчитель-середовище, учень-вчитель-культура. Основа – актуалізація, стимулювання потреби вихованців до самовиховання толерантності; організація активних форм та методів виховання толерантності.

Для організації комплексної розв'язкової роботи з виховання толерантності підлітків рекомендуємо використовувати три групи методів. Перша група прийомів пов'язані з організацією діяльності дітей у класі:

- «Естафета». Педагог організовує діяльність так, щоб взаємодіяли учні різних груп;
- «Взаємодопомога». Педагог так організовує діяльність, щоб від допомоги друга залежав успіх спільної справи;
- «Акцент на краще». Педагог у розмові з дітьми намагається підкреслити найкращі риси кожної. При цьому його оцінка має бути об'єктивна та спиратися на конкретні факти;
- «Руйнування стереотипів». Під час бесіди педагог прагне того, щоб діти зрозуміли, що не завжди правильною може бути суспільна думка. Розпочати таку розмову можна з прикладу, як помиляється зал, підказуючи під час гри «Хто хоче стати мільйонером»;
- «Історії для себе». Застосовується тоді, коли педагог хоче, щоб діти краще були поінформовані один про одного і краще зрозуміли одне одного. Кожен може вигадати історію про себе і попросити друзів її програти;
- «Спілкуватися за правилами». На період виконання певного завдання встановлюються правила, що регламентують спілкування та поведінку учнів. Такі розпорядження значною мірою знімають негативні моменти спілкування;
- «Загальна думка». Учні «по ланцюжку» висловлюються на тему відносин із різними групами людей: одні починають, інші продовжують, доповнюють, уточнюють;

– «Корекція позицій». Тактовна зміна думок учнів, прийнятих ролей, образів, що підвищують продуктивність спілкування з іншими дітьми та перешкоджають виникненню агресивної поведінки.

Друга група методів пов'язана із організацією діалогової рефлексії. Під діалоговою рефлексією розуміють діалог педагога та підлітка, що сприяє формуванню ставлення учня до якоїсь значущої проблеми, питання, що виявляється у відповідній поведінці та вчинках:

– «Рольова маска». Дітям пропонується увійти в роль іншої людини і виступити вже не від свого імені, а від його особи;

– «Прогнозування розвитку ситуації». Педагог пропонує висловити припущення про те, як могла розвиватися певна конфліктна ситуація. При цьому ведеться пошук виходу з ситуації, що сформувалася;

– «Імпровізація на вільну тему». Учні обирають ту тему, в якій вони найбільше обізнані і яка їм цікава, переносять події у нові умови, по-своєму інтерпретують сенс того, що відбувається тощо;

– «Відшарування протиріч». Розмежування позицій учнів з подальшим зіткненням суперечливих суджень. Прийом передбачає чітке обмеження розбіжностей у думці, позначення головних ліній, якими має пройти обговорення.

Третя група методів пов'язана з використанням художньої літератури, кінофільмів, інших арт-засобів тощо:

– «Вигадай завершення історії». Дітям пропонується вигадати своє завершення проблеми відносин між людьми чи тваринами, які є героями літературного твору (відеоролик «Притча про ката»);

– «Улюблені книги товариша». Дітям пропонується здогадатися, які книги (кінофільми, пісні тощо) люблять їхні однокласники;

– «Добрі слова». Дітям пропонується згадати добрі слова, які говорять герої фільмів іншим людям (при цьому потрібно, щоб слова були звернені людям іншої національності, колишнім ворогам тощо);

– «Творчість на задану тему». Учні вільно імпровізують на зазначену педагогом тему (моделюють, конструюють, інсценують, роблять літературні, музичні чи інші замальовки, коментують, розробляють завдання тощо);

– «Договір нашого класу». Робота у мікрогрупах по 4 особи; час роботи 5 хвилин. Як уже було сказано, толерантність – це визнання права інших людей жити та бути. Щодо класу це означає, що кожен учень визнає право інших учнів бути частиною класної спільноти та мати рівні можливості для навчання у цій спільноті. Таким чином, він має як права, так й обов'язки. Приймаючи клас за мирну спільноту, варто визначити принципи толерантної поведінки між учнями стосовно навчального процесу та вчителів. Нижче представимо приклад «договору»:

– Я маю право на щастя та добре ставлення у цьому класі. Це означає, що ніхто не буде з мене сміятися, що мене не ігноруватимуть і не будуть ображати.

– Я маю право бути самим собою у класі. Це означає, що ніхто не буде ставитися до мене несправедливо через те, що я товстий чи худий, швидкий або повільний, хлопчик чи дівчинка.

– Я маю право на безпеку у класі. Це означає, що мене ніхто не битиме, штовхатиме чи щипатиме.

– Я маю право слухати та бути почутим у цьому класі. Це означає, що ніхто тут не буде кричати чи верещати і моя думка та бажання будуть враховуватися під час планування всіх спільних дій.

– Я маю право пізнавати себе у класі. Це означає, що я зможу вільно висловлювати свої почуття та думки і мене не будуть переривати чи карати.

Після озвучування пунктів договору потрібно з'ясувати, що учні можуть сказати стосовно цього договору? Чи все тут враховано? Чи потрібно щось додати?

– Творче завдання можна застосувати у висновку до будь-кого заходу щодо виховання толерантності, наприклад: створіть своїх толерантних людей тощо.

– Дискусія як особлива форма всебічного обговорення суперечливого питання у класі, у приватній бесіді, суперечці, реалізується як колективне обговорення проблеми чи зіставлення інформації, ідей, думок, пропозицій. Метою проведення дискусії у цьому випадку є зміна ціннісних установок підлітків, стимулювання їхньої творчості тощо. У проведенні дискусії використовуються різні організаційні методики:

– Методика «питання – відповідь» – різновид простої співбесіди; відмінність у тому, що застосовується певна форма постановки питань для співбесіди з учасниками дискусії, діалогу.

– Методика «клініки» – кожен із учнів розробляє свій варіант рішення, попередньо представивши на відкрите обговорення свій «діагноз» проблемної ситуації. Потім це рішення оцінюється як педагогом, так і спеціально виділеною з цією метою групою підлітків – «експертів» за бальною шкалою або за заздалегідь прийнятою системою «приймається – не приймається».

– Методика «лабіринту» або метод послідовного обговорення – своєрідна крокова процедура, у якій кожен наступний крок робиться іншим учасником. Обговоренню підлягають усі рішення, навіть невірні.

– Методика «естафети» – кожен, хто закінчує виступ, передає слово тому, кому вважає за потрібне.

– Вільно плаваюча дискусія – коли група до результату не приходять, але активність продовжується за рамками заняття в класі. В основі такої процедури групової роботи лежить «ефект Б. Зейгарник», що характеризується високою якістю запам'ятовування незавершених дій, коли учасники продовжують «домислювати» наодинці ідеї, які виявилися незавершеними.

– Брейнстормінг – один із найбільш популярних методів стимулювання творчої активності. Використовується для пошуку нетрадиційних рішень найрізноманітніших завдань при проблемних ситуаціях, де процес висунення пропозиції ідей відокремлений від процесу їхньої критичної оцінки та відбору. При цьому використовуються різноманітні прийоми «вмикання» фантазії для кращого використання потенціалу підлітків у пошуку рішень.

Робота в малих групах – одна з найпопулярніших стратегій, оскільки вона дає учням можливість брати участь у роботі, практикувати навички співробітництва, міжособистісного спілкування (зокрема, вміння активно слухати, виробляти спільну думку, вирішувати суперечності, бути толерантними). Творчі завдання вимагають від підлітка не простого відтворення інформації, а творчості, оскільки завдання містять більший або менший елемент невідомості та мають, як правило, кілька підходів. Творче завдання складає зміст, основу будь-якого інтерактивного методу. Можливість знайти своє власне «правильне» рішення, засноване на персональному досвіді та досвіді свого друга, дозволяють створити фундамент для співпраці, самонавчання, спілкування всіх учасників виховного процесу, включаючи педагога.

Групове обговорення спрямоване на знаходження істини або досягнення найкращого взаєморозуміння. На першому етапі групового обговорення перед підлітками ставиться проблема, виділяється певний час, протягом якого учні мають підготувати аргументовану розгорнуту відповідь. На другому етапі групового обговорення виробляється групове рішення разом із педагогом.

Результати реалізації розвиткової роботи з виховання міжособистісної толерантності націлені на:

- стійкість особистості, яка проявляється у суттєвій сформованості соціально-моральних мотивів поведінкової діяльності, а також при взаємодії з різними людьми;
- емоційну стабільність, доброзичливість, ввічливість, яким належить особливе значення;
- емпатію, що виявляється в існуванні адекватного уявлення щодо внутрішнього стану іншої людини та містить сукупність показників, основними серед яких є: чутливість, схильність до співпереживання, чемність, а також здатність до рефлексії;
- дивергентність поведінки, характеризується орієнтацією, спрямованою на пошук відразу кількох варіантів рішення та включає такі показники як:

відсутність абсолютно будь-яких стереотипів, високу гнучкість критичності мислення;

– мобільність поведінки, пов'язану з повною відсутністю напруги, а також почуття тривожності;

– соціальну активність, що полягає у соціальній самоідентифікації, а також в адаптивності, креативності та схильності до ініціативності.

Виходячи з вищесказаного, створення комплексу тренінгових вправ для підлітків, спрямованого на формування толерантності, є актуальним видом діяльності педагогів, психологів закладів загальної середньої освіти. Тому ми пропонуємо міні-тренінг для підлітків «Міжособистісна толерантність у взаємодії один з одним». Тренінгове заняття складається зі вступної, основної та заключної частини (орієнтовні вправи представлені у додатку А). Тривалість тренінгу – 3 години (180 хвилин), Рекомендована кількість учасників – 12-15 підлітків.

Вступна частина передбачає знайомство учасників. Далі озвучується мета тренінгу. На даному етапі задаються питання про стан учасників та виконується 3-5 вступних вправ. На початку заняття необхідно відчувати групу, у цьому допоможуть питання: «Як ви почуваетесь?», «Що нового (незвичайного, поганого) сталося останнім часом?», «Назвіть одну гарну та одну погану подію, яка сталася напередодні нашої з вами зустрічі?». Далі пропонується основна частина, що містить також 5 вправ на формування міжособистісної толерантності. На завершення рекомендуємо використовувати притчі та історії повчального змісту з подальшим обговоренням.

Висновки до розділу

У другому розділі кваліфікаційної дипломної роботи ми здійснили діагностику рівнів поінформованості підлітків з питань толерантності та дослідили критерії формування толерантної особистості (когнітивний, мотиваційно-стимулюючий, емоційно-оціночний, оціночно-рефлексивний та

комунікативно-діяльнісний), а також критерії толерантного середовища (зокрема, питання безпеки, комфорту та задоволеності учнів) закладу освіти – Ліцею №2 Хмельницької міської ради. Діагностичний етап відбувався із застосуванням відповідних методик. Когнітивний критерій ми досліджували шляхом вільного прямого асоціативного експерименту. Завдяки йому було встановлено, що підлітки розуміють толерантність як терплячість, сприйняття інших, терпимість до інших, доброту та доброзичливість, етикет, культурну поведінку, ввічливість та вихованість. Емоційно-оціночний та емоційно-рефлексивний критерії досліджувалися за допомогою методики діагностики емпатії особистості Л. Журавльової. Так було встановлено, що є певний відсоток респондентів з високими рівнями антиемпатії (3,2% – 5 класи, 11,6% – 6 класи, 13,7% – 7 класи, 8 класи – 9,6% та 9 класи – 12,9%). Ці дані вказали на необхідність розробки та застосування практичних форм та методів роботи щодо зменшення рівнів цього показника. Визначення мотиваційно-стимулюючого та комунікативно-діялісного критеріїв реалізовувалося завдяки використанню «Тест-опитувальника якісних показників толерантності» (О. Саннікова, О. Бабчук). З результатів встановлено, що найвищий інтегральний показник толерантності мають учні 9-х класів (58,7%). Рівень загальної комунікативної толерантності підлітків за показником «Неприйняття та нерозуміння індивідуальності людини» визначено у 33,3% – 5-6 класи та 20% – 7-9 класів та показником «Нетерпимість до фізичного чи психічного дискомфорту, що створюють люди» у 20% – 7-9 класи. Діагностика безпечності освітнього середовища була комплексною, що дозволило врахувати та описати різні параметри предмету анкетування.

Також у роботі представлені практичні рекомендації щодо розвиткової роботи з підлітками щодо виховання міжособистісної толерантності. Підтверджено, що виховання міжособистісної толерантності у підлітків можливе завдяки комплексній роботі із залучення усіх учасників освітнього процесу: безпосередньо самих підлітків, їхніх батьків та вчителів. Описано основні завдання, серед яких є: виховання толерантної свідомості особистості

підлітка за допомогою різних психолого-педагогічних засобів та прийомів; організація позашкільної діяльності та формування досвіду толерантної поведінки підлітків; стимулювання толерантної поведінки у рамках діяльності із реалізації проекту «Школи толерантності». Розвиткова робота з учнями з питань виховання міжособистісної толерантності має здійснюватися відповідно до визначених принципів. Для організації комплексної роботи рекомендуємо використовувати три групи методів: організація діяльності дітей у класі, організація діалогової рефлексії, використання творів художньої літератури, кінофільмів, інших арт-засобів тощо.

ВИСНОВКИ

Аналіз літератури з проблеми дослідження показав різноманітність трактувань феномену «толерантність» та дозволив уточнити зміст цього визначення. Під толерантністю розуміється інтегративна риса людини, яке забезпечує здатність особистості приймати інші погляди, переконання, спосіб життя, інший світогляд, незалежно від статі, віку, соціального статусу, національності та релігійної приналежності.

Сучасна цивілізація породжує дезорганізацію та дезінтеграцію в світовій спільноті, що, у свою чергу, призводить до зниження рівня толерантності та злагоди між людьми. Все більше психологів, соціологів та представників суміжних професій звертають свою увагу на випадки антигуманізму, що почастишали, зниження етичних та моральних критеріїв серед багатьох людей. Дедалі частіше можна спостерігати явища націоналізму та нетерпимості до людей іншого етносу, політичних та сексуальних меншин, бездомних людей і бродячих тварин. З погляду психології та педагогіки, виховання толерантності є базовим завданням виховання особистості підлітків.

Підвищенню ефективності виховного процесу сприяють такі психолого-педагогічні умови: створення культурно-освітнього середовища, що стимулює розвиток міжособистісної толерантності підлітків; організація взаємодії підлітків у навчально-виховній діяльності та культурному дозвіллі; спільна діяльність педагогів та підлітків, що спрямована на розвиток толерантності підлітків, як її результат; створення атмосфери довіри, поваги, визнання, підтримки, що забезпечують соціальну самоідентифікацію підлітків; високий рівень педагогічної толерантності у вчителів; реалізація моделі виховання міжособистісної толерантності підлітків різноманітними засобами.

Актуальність толерантності сьогодні зумовлена всім перебігом історичного розвитку світової спільноти. Людям, які живуть у сучасному світі, де стираються економічні, етнічні, гендерні та інші кордони, необхідний новий світогляд, відкрите і розуміюче явище, що виходить за рамки звичного.

Міжособистісну толерантність підлітків можна розглядати як умову безпечного освітнього середовища. Більшість дослідників виділяють три складові толерантності: когнітивний, емоційний, поведінковий компоненти.

У роботі ми дослідили вплив когнітивних, емоційних та поведінкових проявів особистості на міжособистісну толерантність та здійснили емпіричне дослідження особливостей толерантності підлітків, проаналізували їхні вікові особливості. Було встановлено, що міжособистісна толерантність підлітків та її структурні складові прямо корелюють із безпекою освітнього середовища, виступаючи однією із умов останнього. Тому розвиток міжособистісної толерантності у дітей підліткового віку під час навчального процесу у школі сприятиме формуванню безпечного освітнього середовища.

На основі аналізу основних психологічних напрямів та практико-орієнтованих підходів до виховання міжособистісної толерантності підлітків було розроблено практичні рекомендації щодо розвитку толерантності та впровадження міні-тренінгу для підлітків «Міжособистісна толерантність у взаємодії один з одним». Основними завданнями є:

- розвиток смислових структур свідомості підлітків, становлення у них індивідуальної картини складного, багатовимірного, різноманітного світу;
- підвищення рівня поінформованості підлітків про ненасильство, права людини, толерантність та толерантну поведінку; формування толерантності в особистій системі цінностей та перетворення толерантності на регулятивний принцип поведінки та діяльності; формування навичок конструктивного, безконфліктного спілкування та взаємодії на основі толерантних цінностей; удосконалення знань та умінь взаємодії з людьми на основі поваги людської гідності та прийняття іншого;
- навчання використанню мирних засобів вирішення розбіжностей та конфліктів, відмови від насильства; розвиток здатності підлітка до критичного ставлення до себе як до «іншого» для подальшого особистісного самовдосконалення; розвиток здатності бачити в «іншій» людині повноцінну, рівноправну особистість і цілісно сприймати «іншу» з розумінням її відмінних

характеристик як проявів індивідуальності та неповторності; розвиток умінь пізнання інших людей, аналізу ситуації в сім'ї, класі, групі, колективі;

- формування особистісних рис, що сприяють толерантній поведінці та конструктивній взаємодії.

Реалізації зазначених напрямів буде можлива за дотримання таких умов: наповнення змісту виховання та навчання підлітків ідеями толерантності; зміна організаційного параметра освітнього процесу у напрямі забезпечення варіативності, гнучкості організаційних систем, здатності адаптуватися до смислових пріоритетів дітей; впровадження технологій, що підтримують процес смислоутворення учнів, їх смисловий вибір, самовираження, самоактуалізацію відповідно до толерантних установок; цілеспрямована організація позитивного досвіду толерантності, тобто, створення простору прямої чи опосередкованої взаємодії з іншими за поглядами чи поведінкою людьми; реалізація особистісно-орієнтованого підходу у навчально-виховній діяльності; створення сприятливої, безпечної атмосфери в освітній установі, забезпечення демократичності та гуманістичного характеру відносин між вчителями та учнями; організація життєдіяльності учнів на толерантній основі із використанням спеціальних методів, прийомів, форм роботи.

Найбільш перспективною у реалізації цих ідей нам вбачається система навчально-виховної роботи загальноосвітнього закладу. Звідси випливає, що освіта та виховання мають зміст, свою логіку і методи, які відповідають специфіці процесу формування міжособистісної толерантності. Виховна робота в загальноосвітніх установах має величезні потенційні можливості для формування толерантності підростаючого покоління.

Перспективи подальших розвідок ми вбачаємо у створенні цілісної моделі виховання толерантності у підлітків, а також у виявленні можливостей різних навчальних предметів щодо формування міжособистісної толерантності; розробці навчально-методичної бази для педагогів закладів загальної середньої освіти.

ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ

1. Бабчук О. Г. Особливості толерантності осіб із різними типами емоційності. Автореф. ... кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. Одеса: Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д.Ушинського», 2012. 20 с.
2. Бабчук О. Г. Саннікова О. П. Науково-методичний твір «Тест-опитувальник якісних показників толерантності». *Свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір №33969. МОН України. Дата реєстрації 05.07.2010р.* 32 с.
3. Балл Г. О. Сучасний гуманізм і освіта: Соціально-філософські та психолого-педагогічні аспекти. Рівне: «Листа-М», 2003. 128 с
4. Баранова Н. Толерантне спілкування. Тренінг для вчителів. *Шкільному психологу усе для роботи*, 2009. №3. С. 21–27.
5. Барінова Н. В. Гендерний аспект сучасної освіти. Психологічні особливості становлення жіночої статевої ролі в Я-концепції. *Імідж сучасного педагога*. 2011. № 1. С. 60–62.
6. Безкоровайна О. В. З педагогікою толерантності в третє тисячоліття. *Педагогіка толерантності*, 2003. № 3 (25).
7. Бех І. Д. Почуття цінності іншої людини як моральний пріоритет особистості. *Початкова школа*, 2001. № 12. С. 32 – 35.
8. Бех І. Д. Формування у дитини почуття цінності іншої людини. *Педагогіка толерантності*, 2001. № 2. С. 19.
9. Виховуємо толерантність : форми та методи роботи: навч.-метод. посіб. / за заг. ред. М. Масютіної. Бердянськ : Ткачук О. В., 2012. 200 с.
10. Волошина О. В. Педагогічні умови виховання толерантності у підлітків старшого віку в позакласній роботі: автореф. дис. канд. пед. Наук: 13.00.07. Херсон, 2007. 20 с.

11. Волошина О. В. Педагогічні умови виховання толерантності у підлітків старшого віку в позакласній роботі : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Вінницький держ. педагогічний ун-т ім. Михайла Коцюбинського. Вінниця, 2007. 197 с.
12. Воронцова Т. В., Пономаренко В. С. Вчимося жити разом. Програма з розвитку соціальних навичок учнів основної та старшої школи у курсі «Основи здоров'я». URL: <https://drive.google.com/drive/folders/0Bzt9FAqrO9WcblgxNGd1WEZHЫIU> (дата звернення: 22.05.2023).
13. Вчимося бути толерантними. Тренінговий курс для молоді. Донецьк: Донецький молодіжний дебатний центр, 2008. 50 с.
14. Галицький І. В. Типи толерантності в сучасному суспільстві. *Актуальні проблеми держави і права*, 2010. С. 280–289.
15. Гончаренко Л. А. Виховання толерантності – запорука діалогу культур. *Педагогіка толерантності*. 2004. № 4. С. 11–14.
16. Гончаренко Л. А. Формування культурної ідентичності індивіда як одне із завдань полікультурної освіти. *Збірник наукових праць «Педагогічний альманах»*, 2008. № 3. С. 110–114.
17. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с.
18. Грива О. А. Виховання толерантності в дітей та молоді. *Психолог*, 2005. № 21–22.
19. Грива О. А. Соціально-педагогічні основи формування толерантності у дітей і молоді в умовах полі культурного середовища: монографія. Київ: Вид. ПАРАПАН, 2005. 228 с.
20. Гурова Т. Ю. Виховання толерантності молодших школярів як цілеспрямований педагогічний процес. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. – зб. наук. пр. Запоріжжя, 2011. № 13 (66). С. 227–233.

21. Декларація принципів толерантності ЮНЕСКО; Декларація, Міжнародний документ від 16.11.1995 URL: zakon2.rada.gov.ua (дата звернення: 19.09.2023).

22. Довгополова Я. В. Формування толерантних відносин студентів у полікультурному середовищі вищого навчального закладу : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05. Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. Луганськ, 2007. 209 с.

23. Довідник міжетнічної толерантності / упоряд. Н.Ю. Ротар; за ред. А.М. Круглашова. Чернівці : Видавничий дім «Букрек», 2011. 232 с.

24. Докукіна О.М. Толерантність у вихованні. Енциклопедія освіти. Київ : Юрінком Інтер, 2008. с. 912.

25. Єжова Т. Є. Організаційно-педагогічні умови створення толерантного освітнього середовища інклюзивної школи. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами : збірник наукових праць*. Київ : Університет «Україна», 2012. № 9 (11). С. 66–74.

26. Єфремцева С. А. Тренінг спілкування для старшокласників. Київ: Віпол, 1994. 75 с.

27. Журавльова Л. П. Емпатійні детермінанти толерантності. *Наука і освіта*, 2010. № 1. С. 28–31.

28. Журавльова Л. П. Емпатійні ставлення та їх класифікація. Психологія емпатії. Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2007. 328 с.

29. Зарівна О. Світоглядно-культурологічний і моральний зміст поняття «толерантність»: проблема визначення. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. 2008. № 1. С. 131–138.

30. Коваленко А. Б. Психологія міжособистісного взаєморозуміння. Київ, 2010. 287 с.

31. Кондратюк М.М. Етнічна толерантність як один із критеріїв інтеграції України в європейський політичний простір. *Панорама політологічних студій*, 2012. № 8. С. 244–252.

32. Кононко О. Л. Принципи особистісно орієнтованої системи виховання. *Вихователь-методист дошкільного закладу*, 2008. №1. С. 8–17.
33. Коробко С. Л. Робота психолога з молодшими школярами : методичний посібник. Київ : Літера ЛТД, 2008. 416 с.
34. Кремень В.Г. Толерантність як імператив: національна ідентичність в добу глобалізації. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О.Сухомлинського: збірник наукових праць*, 2011. № 1.32. С. 6–9.
35. Кузьменко В. В. Формування полікультурної компетентності учнів загальноосвітньої школи : Навчальний посібник. Херсон : РПО, 2006. 92 с.
36. Левко Г. М. Толерантність до фрустрації. Словник-довідник термінів з конфліктології. Київ – Чернівці: ЧДУ ім. Ю. Федьковича, 1995. С. 281.
37. Лозинська Л. Проблема толерантності у контексті ціннісного самовизначення студентів-медиків. *Педагогіка і психологія професійної освіти*, 2011, № 6, С. 21–28.
38. Лубенець Н. В. Толерантність як персональний стан: філософсько-психологічний аспект. *Вісник Житомирського державного університету*, 2008. № 40. С. 15–18.
39. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості. Київ: КММ, 2006. 240 с.
40. Матієнко О.С. Виховання толерантності у старшокласників середніх загальноосвітніх ліцеїв Франції: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.07. Київ, 2006. 19 с.
41. Мижа В. Виховання толерантності. *Директор школи. Україна*, 2005. № 1–2. С. 66–77.
42. Молчанова А. Концепт «Виховання». *Концептосфера педагогічної аксіології*. Київ-Ніжин, 2010. С. 259–275.
43. Молчанова А.О. Толерантність як ціннісна основа професійної діяльності педагога: посібник. Київ: Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, 2013. 188 с.

44. Моргун В. Ф. Основи психологічної діагностики. Київ: ВД «Слово», 2009. 464 с.
45. Москаленко В. В. Соціальна психологія. Київ: Центр навчальної літератури, 2005. 624 с.
46. Павленко В. М. Психологія толерантності особистості (на матеріалі дослідження студентів): монографія. Полтава: ФОП Мирон І. А., 2014. 244 с.
47. Піроженко Т. О. Психологія комунікативно-мовленнєвого розвитку дитини. Автореф. дис. д-ра психолог. наук: 19.00.07. Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Київ, 2004. 40 с.
48. Пісоцький В. Толерантність і виживання людства. *Людина і світ*. 1997. № 10. С. 33–36
49. Поніманська Т. І. Виховання людяності : технологічний аспект. *Дошкільне виховання*, 2008. № 4. С. 3–5.
50. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Київ, 1994. 197 с.
51. Резолюція 36/55 Генеральної Асамблеї ООН «Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та і дискримінації на основі релігії або переконань». Резолюція, Міжнародний документ від 25.11.1981. URL: zakon2.rada.gov.ua (дата звернення: 12.11.2023).
52. Ремньова А. Г. Виховання толерантності в учнів у процесі вивчення історії. *Директор школи, ліцею, гімназії*, 2009. №3. С.50–54.
53. Романчук О. Соціальна толерантність як фактор суспільної свідомості (проблеми формування в сучасному ринковому середовищі). *Вища школа*. 2004. №1. С. 87–91.
54. Романюк К. О. Педагогічні умови виховання міжетнічної толерантності старших підлітків: експериментальне обґрунтування. *Вісник Запорізького національного університету. Педагогічні науки*, 2013. № 3. С. 94–102
55. Роменець В. А. Історія психології стародавнього світу і середніх віків. Київ : Вища школа, 1983. 416 с.

56. Савченко О. О. Гуманізація освіти як передумова формування толерантної свідомості. *Вісник Житомирського Державного університету ім. І. Франка*, 2008. № 38. С. 13 – 16.

57. Савчин М.В., Василенко Л.П. Вікова психологія: навч. посіб. 2-ге вид., стереотип. Київ : Академвидав, 2009. 360 с

58. Саннікова О. П., Бабчук О. Г. Досвід діагностики толерантності: результати апробації оригінальної методики. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*, 2011. №2. С. 68–73.

59. Седих К. В. Психологія взаємодії систем: «сім'я та освітні інституції». Полтава: Довкілля-К, 2008. 228 с.

60. Скрипник Н. І. Виховання толерантних взаєностосунків дітей старшого дошкільного віку : навчально-методичний посібник. Умань : ПП Жовтий, 2011. 99 с.

61. Скрипченко О. Толерантність як морально-психологічне явище. *Молодь, освіта, наука, культура і національна свідомість: Зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції*, Київ, 27-28 березня 2003 р. Київ : Вид-во Європейського ун-ту, 2003. Т. 2. С. 287-290.

62. Сухомлинська О. В. Духовно-моральне виховання дітей та молоді : загальні тенденції й індивідуальний пошук. Київ : Всеукраїнський фонд «Добро», – 2006. 43 с.

63. Тарасишина О. М. Поняття толерантності в політичній і правовій культурі. *Актуальні проблеми держави і права*, 2006. № 29. С. 58–62.

64. Шинкарук В. І. Філософський енциклопедичний словник. Київ: Абрис, 2002. С. 642.

65. Юрченко В. М. Психічні стани людини: системний опис: монографія. Рівне, 2006. 574 с.